

ÇANKAYA

II

Nurer UĞURLU başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Dizgi - Yayımlayan:

Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.

Baskı: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Ekim 199

FALİH RIFKI ATAY

ÇANKAYA

II

CGAZETESİNİN

OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

ÇÖKME

Yıkılış

Osmanlı Âyan Meclisi üyelerinden Şamlı Abdürrahman Paşa, devrinin sayılı şişmanlarından biriydi. 1918 kür mevsimini Karlsbad kaplıcalarında geçirmişti. Dönüşte Sadrazam Talât Paşa'yı Berlin'den İstanbul'a getiren trene bindi. Soyfa istasyonunda Bulgar hükûmet adamları Talât Paşa'yı karşılamaya geldiler. Sadrazam bir müddet onlarla görüştüktan sonra, vagonda kendini seyredenlere işittiği haberin tatsızlığını hissettirmemek için Abdürrahman Paşa'ya alaycı bir sesle:

- Kaplıcalara gidiyorsun ama, bir türlü bu şişmanlıktan kurtulamıyorsun, dedi.

Abdürrahman Paşa:

- Evet efendim, bu semen (1) beni öldürecek. Cevabını verdi.

Talât Paşa trene girmişti. Arkasını kompartımana dayayıp, sessizce bir ah ederek:

- Keşke ben ölseydim... diye içini çekti.

İstasyonda Bulgar ordusunun çözüldüğünü ve Sofya hükûmetinin tekli barış yapmak üzere İtilâf devletlerine başvurduğunu öğrenmişti.

Berlin'den İstanbul'a getirdiği müjdelerin artık hiçbir değeri kalmamıştı.

Talât Paşa'yı o hâli ile gözümün önüne getiriyorum. Bir yıl kadar özel kaleminde bulunmuştum. Bu sözünde samimî olduğuna hiç şüphe etmem. Gönülden bir vatan ve halk adamı idi.

Şamlı Abdürrahman Paşa yerine bir başkası olup da:

- Paşam, böyle olacağını bilseydiniz, Almanlarla beraber harbe girer mi idiniz? diye sorsaydı, acaba hiç olmazsa içinden "Evet" cevabını verir mi idi? Sanmıyorum. Fakat kendi eli ile yazdığı hatıralarında niçin bu itirafta bulunmamıştır, doğrusu bunu da pek anlamıyorum. Artık bütün belgeler elimizdedir. Bu belgelerden anlaşılıyor ki bizim için Birinci Dünya Harbine girmemek, İkinci

Dünya Harbine katılmamak kadar kolaydı. Şüphesiz daha da yerinde idi.

Geriye dönüp olup bitenleri kısaca gözden geçirelim. Balkan Harbini henüz kaybetmiştik.

Tükenmiştik, silâhsızdık. Almanlar Marn'da durdukları için iki devlet grubu, Doğu'da ve Batı'da olanca kuvvetleri ile mihlanmak üzere idiler.

Niçin girmiştik? Talât Paşa'nın hatıralarını okuyuncaya kadar ben de duraksamalı idim. Mustafa Kemal ve İsmet (İnönü) gibi askerlerin, birçok diplomatımızın ve Cavit gibi hükûmet adamlarının harbe girmekliğimiz aleyhinde olduklarını biliyordum. Bir kıt'a devletinin İngiltere ile müttefiklerine karşı zafer kazanamayacağı fikri, Türkiye'de hemen hemen umumî idi. Uzun sürecek bir harpte yenilecek devlet grubunun yanında bile bile nasıl ateşe atılırdık? Daha bir iki ay beklemiş olsaydık, iki taraf da bizi el üstünde tutacaktı. Düyun-u Umumiye'yi, demir yollarını idaremize soksak büyük gelir sağlayacaktık. Acaba niçin böyle yapmadık? Almanya ve müttefiklerinin mutlak zafer kazanacağını hesap edenler sorumlu hükûmeti inandırmışlar mı idi?

Talât Paşa'nın hatıralarına göre İttihat - ve - Terakki hükûmeti öteden beri memleket varlığını korumak için büyük devlet gruplarından biri ile ittifak etmek lâzım olduğu kanısında idi. 1914'te Almanya Büyükelçisi bir gün Sadrazam Sait Halim Paşa'ya gelir ve Almanya'nın Türkiye ile eşit şartlar içinde ittifak etmek istediğini söyler. Bu sır dört kişi arasındadır: Sait Halim Paşa, Talât Paşa (o zaman bey), Enver Paşa ve Halil Bey (Hariciye Nazırı). Dört nazır bir sonuca varıncaya kadar meseleyi arkadaşlarından gizlemeğe karar vermişlerdir. Dört arkadaş biliyorlarmış ki Almanya'nın böyle bir teklifte bulunuşu, bir harbi yakın gördüğünden ve bizi kendi saflarında çarpıştırmak isteyişinden idi. Fakat onlar harp çıkmıyacağı fikrinde imişler. Beklemedikleri harp patlayınca sözleşmeyi yerine getirmek meselesi ortaya çıkar. Sait Halim Paşa karar vermek sırası gelince ter döküp durur. Nihayet biraz geciktirme bahanesi bulunmuştur. Bulgaristan'dan emin olmalıyız. Onlar da Romanya'dan emin olmak kaygısındadırlar. Hükûmet Almanya Büyükelçisine bu işler çözümlünceye kadar sabredilmesini söyler.

İşte tam o sırada Göben zırhlısı Brevlas kruvazörü ile Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmiştir. Enver Paşa bu havadisi Sait Halim Paşa yalısında toplananlara gülerek:

- Bir çocuğumuz dünyaya geldi, diye haber verir.

Yapılacak şey basittir. İki gemi ya 48 saatte geri gitmelidirler, yahut silâhsızlandırılmalıdırlar. Sait Halim Paşa'nın bu tekliflerine karşı Alman Büyükelçisi öfkeden köpürür. Bir müddet sonra Halim Bey'in aklına gemileri satın almak gelir. Biri "Yavuz", biri "Midilli" adı ile donanmamıza katılacaksa da, gene de Alman amirallerinin elindedirler.

Talât Bey Sofya'ya giderek Bulgar hükûmeti ile görüşür. Bulgaristan karar veremez. Romanya büsbütün menfi cevap verir. Talât Bey İstanbul'a döner ve bir karara varılmak için sabırsızlık gösterir. Sait Halim Paşa ve onun tarafını tutanlar vakit kazanmak isterler.

Fakat bir arife günü bizim misafir teknelerin Karadeniz'de Rus kıyılarını bombardıman ettikleri haberi gelir. Talât Paşa'nın anlattığına göre, Enver Paşa bile bu olaydan hiçbir haberi olmadığına yemin etmiştir.

Nazırların çoğu hâlâ harbe girmek fikrinde değildirler. Bir yandan da İtilâf devletlerinin baskısı vardır. Nihayet toplanıp:

- Artık bir karar verelim, derler.

Böylece harbe gireriz. Cavit ve harbi istemiyen öteki nazırlar istifalarını verirler.

Harbe böyle girmiştik. Fakat şimdi nasıl çıkacaktık? "Keşke ben ölseydim..." Talât Paşa'nın bu sözü samimî idi. Şüphe yok, fakat keşke devlet ölmeseydi... Çünkü çöküyorduk.

İkinci Dünya Harbi sonlarına doğru İsmet İnönü, 1914'te Umumî Karargâhta Harekât Şubesi Müdürü İsmet Bey, bir gün bana demişti ki:

- Düşün ne kadar da cahilmiştiz. Gerçi ben ve arkadaşlarım bizim ordunun böyle bir harbe karışacak hâlde olmadığını biliyorduk. Fakat öyle sanılıyordu ki eğer Almanlar Fransa'yı yıkarlarsa harp bitecektir. Japonlar ve İtalyanlar o zaman Almanya'ya karşı idiler. Bu harpte Almanlarla beraber idiler. Fransa yıkılmıştır. Harp tabii yine de Almanya aleyhinde!

İttihatçılar vatansever adamlardı. Harbe girişlerini bozgundan sonra da haklı göstermeğe çalıştıklarını hatırlıyorum. Dayandıkları bir mantık da Osmanlı İmparatorluğunun artık pek yaşayamayacağı idi. Mademki şimdi Türk topraklarında son bir Türk devleti kurmuştuk, sanki iyi olmuş da Birinci Dünya Harbine katılmıyız gibi bir şey...

Gerçi biz Avrupa Türkiyesini kaybettikten sonra parçalanma sırası Osmanlı Küçük Asyasına geldi idi. Araplık meselesi ile karşı karşıya idik. Ruslar Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurma peşinde idiler. Ermeni halkın çektiği zulmü bahane ederek, Balkan Harbinden sonra Bab-ı âli'ye Ermenilerin oturduğu vilâyetler için bir yabancı müfettiş getirmek fikrini kabul ettirmişlerdi. Bunun ne demek olduğunu anlıyorduk. Kürdistan meselesi de ateşlenmek üzere idi.

İttihatçıların milliyetçiliği ne Ermenistan, ne Kürdistan bağımsızlık veya otonomisini akla bile

getirmeğe elverişli değildi. Fakat Arap memleketlerine tavizlerde bulunmağa başlamışlardı: Arapça konuşan nüfuzlu ilçe ve bucaklara Arap kaymakam ve müdür tayin etmek gibi... Öyle görünüyordu ki Türkçülük hareketi Osmanlı-İslâmcılık fikir akımını gevşettikçe Hicaz, Suriye ve Irak Araplığı ile Anadolu ve Trakya Türklüğü arasında bir federasyon yapmak imkânsız bir şey olmayacaktı. Türkçülerden ileri görüşlüler bu fikirde idiler. Ben Şam'da iken oraya gelen Mustafa Kemal'in konuşmaları üzerine işittiklerimden onun da bu kanaate iyice meyilli olduğunu anlamıştım. Yirminci asrın ilk dekatlarına kadar Türkleşmeye ve Türkçe diline yatmayan som Araplığın, bu milliyet çağında temsil edilmesine ihtimal yoktu. Hatta oralara giden Türkler pek çabuk Araplaşmakta idiler. Azimzadeler, ki Suriye eşrafının başındadırlar, Konya'dan göçme "Kemik Hüseyin" in torunları idiler. Halep ailelerinden pek çoğu Türk aslındandı. Hepsini kaybetmiştik.

Bunları hatırlatmaktan maksadım, eğer harbe girilmeseydi Küçük Asya'da imparatorluğun bir yaşama şekli bulabileceğini göstermek içindir. Böylece şimdi dünya petrol kaynaklarının pek önemli kısmını bağrında tutan bu zengin bölgeler devletimizin sınırları içinde bulunacaktı.

Harp sürdükçe büyük devletler zayıflayacakları için kapitülâsyonlardan ve her türlü yabancı baskı ve kontrol şartlarından kurtulacaktık. Birinci Dünya Harbi sırasında iki milyon kurban verdikten sonra dahi Kuvay-ı Milliye ile başa çıkamıyan Batılı devletler, bütün ordusu ayakta duran imparatorluğa karşı elbette herhangi bir harekette bulunamıyacaklardı.

Biz Birinci Dünya Harbine hırs değil, cahillik yüzünden girmişizdir. Almanlara satılmamışızdır. İttihatçılar vatan satıcısı değil idiler. Liderlerinin hepsi parasız ve yardımsız, düşman kurşunları altında can vermişlerdir. Fakat bir umumî dünya görüşünden, realiteleri elde tutarak ve karşılaştırarak uzun vadeli hesaplar yapmak ve hükümler çıkarmak gücünden, yetkisinden yoksun idiler. Hiç olmazsa kendi partileri içinde serbest bir denetleme olsaydı gene de kendimizi koruyabilirdik.

Ya Almanlar harbi kazansaydı, o bitik hâlimizle ne olacaktık? Bir gün Harekât Şubesi Müdürü İsmet Bey, kendisi ile çalışan bir Alman yüksek subayına der ki:

- Canım, siz kalabalıksınız. Sanayicisiniz. Belçika da öyle. Onu kendinize mi katacaksınız? Yahut aynı hâldeki Avrupa memleketlerini mi? Zaferden sonraki kazancınız ne olacak?

Subay, kendi aralarında sık sık bu konu üzerine konuşmağı âdet etmiş olacaklar ki ağızdan kaçıverir:

- Die Turkei!

1918 Eylül ayındayız. Büyükada'daki Yat Kulübünde son Türk mevsimini tamamlamak üzereyiz. 1914'e kadar, bankalar, şirketler ve piyasalar gibi, kulüpler de Türklere hemen hemen kapalıydı. Şimdi "Büyük Kulüp" dediğimiz Cercle d'Orient'in resmî dili Fransızcadır. Bugünkü İstanbul Kulübünün bir adı da İngiliz Kulübüdür. Padişahlıktan en küçük idare hizmetine kadar siyasî iktidar biz Türklerde iken, Beyoğlu ve Galata tam bir sömürgeciler yatağı, Osmanlı-Müslüman sınıfı ise bir proletarya ezginiği içinde idi. 1908 Meşrutiyeti saltanat devrinin 33 yıllık mabeyn ve Bab-ı âli oligarşisini de yıktığı için, büsbütün yaldızsız, gösterişsiz bir kalabalığa dönmüştük. İttihat - ve - Terakki Fırkasının Rumeli'den İstanbul'a taşınan merkez-i umumîsi, uzun müddet, eski Alemdar Mustafa Paşa takımına benzer, şivesi tuhaf, âdetleri iptidai, mizacı dağlı bir komiteciler ve fedailer ocağı gibi yadırganmıştı. Gece vakti bir paşa, birkaç gazeteci öldürülmüş, bazılarının katilleri hiç aranmamış, bulunanlar da merkez-i umumî nüfuzu ile korunmuştu. İlk Bab-ı âli hükümetleri bu esaslı cemiyeti idare edenlerin kuklaları sanılırdı. Fakat merkez-i umumînin de hükmü Türklere idi. Hristiyanlar tekin değildi. Ecnebler ise büsbütün imtiyazlı idiler. Mahkemeleri dahi ayrı idi.

1914 Harbi başlayınca Beyoğlu çevreleri sindiler. Tekâlif-i harbiye denen rekizisyondan ve polisten korktukları için Hristiyanların Türklere yanaşmak ve onlara hoş görünmek yolunu tutmaları tabii idi. Kapitülâsyonları kaldıran İttihatçılar, ekonomi ve ticaret gibi, kulüpleri, hatta otelleri de Türkleştirmek lâzım geldiğini düşünmüş olacaklardı. Merkez-i umumînin başlıca üyeleri harp yazlarında Büyükada'ya göç ederler ve Yat Kulübüne yahut kiralık köşklere yerleşirlerdi. Harp zenginleri ve karaborsacılar zayıf mizaçlılara sokulmak yolunu kolayca bulmuşlardı. Bir kılı kırk yaran ahlâkçıların nasıl olup da halk sefaletiyle bir hızda artan, küstah ve sırtııcı sefihliğin iç yüzüne doğru bakmak merakını duymadıklarına şaşardık.

Yat Kulüpte iki parola vardı: Harbe devam ve zafer.

Zaferden en küçük şüphe imansızlıkla damgalanmak için yeterdi. Bir merkez-i umumî üyesi vardı ki kardeşi az zamanda harp zenginleri arasına geçmişti. Kendisi ise Yat Kulübün bahçesinde fikir adamlarına bir iman korkuluğu gibi görünürdü. Çok dürüst kalmıştı da! Mutfak ihtiyaçlarını merkez-i umumî devletin vermekte olduğu bu devirde fikri uğruna yiyecek kuponlarını tehlikeye koyabilecek pek az kahraman çıkmış olması tabii değil midir?

- Zenginler bir gün işe yarar, düşüncesi de vardı. Sanki bütün bu zenginler paralarını İttihat - ve - Terakki hesabına biriktirmekte idiler. Sonraları bana aynı kulübün bahçesinde, sağ elinin

parmaklariyle sol elinin avcunu göstererek:

- İki milyon lirayı elimde gördüm, diyen Selânikli Karasu, İngiliz donanması İstanbul'a girdikten hemen sonra İtalyan uyrukluğuna geçmişti. İttihatçı nazırlardan birinin korurluğu ile yüz binler kazanan bir iş adamı, mütareke zamanı çocuklarının İsviçre'ye gidebilmesi için bilet parası vermenizi rica etmektedir, dediğimde:

- Nerede bende para? Kendim nasıl geçineceğimi düşünüyorum, diye yazıhanesinin kapısını yüzüme kapamıştı.

Talât Paşa da Berlin'den yazdığı bir mektupta, pek az bir borç yüzünden anasının kira evinden atılmamasına yardım etmeyenlerden, acı acı şikâyet eder. Himayelerinde milyonerler yetişen bu İttihatçı şefleri namuslu idiler. Talât Paşa Nişantaşı'ndaki sadrazamlık konağına taşınmamış, "Sonra çıkması güç olur!" demişti. Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın yolladığı hususî beyaz ekmeği geri yollayarak: "Biz herkesle beraber fırından nafakamızı alıyoruz!" demişti. Bu çamur gibi, ne idüğü belirsiz bir hamur parçası idi.

Yat Kulübün bahçesinde yalnız Ziya Gökalp ile açık konuşabilirdik. O ise saplı fikirlerinin kapalı havası içinde idi.

1918 Eylülünde son buluşmalar hayli hüznünlü olmuştur. Donanmadan ve cepheden gelen haberler iyi değildi. 1914'te bize:

- Ya batacağız, ya çıkacağız! demiş olanlar, 1919'daki fikirleri ne olduğunu söylemek için artık bizimle karşılaşmak fırsatını bulamayacaklardı.

Eylülün 27 nci günkü İstanbul gazetelerinin birinci sayfalarında üç sütun üzerine Veliefendi at yarışlarının haberleri ve resimleri vardı. "Akşam"ın başlıca yazısı rahmetli Ömer Seyfeddin'in edebiyatta tenkidin faydası üzerine bir konuşmasıdır.

Ertesi gün, birdenbire, Bulgar Başvekili Malinof'un İtilâf devletlerine barış teklif etmiş olduğu ve Bulgar ordusunun dağılmağa başladığı havadisleri İstanbul gazetelerinin yosunlu su durgunluğu üzerinden çığlıkları bir dalga gibi geçti. Halk efkârının altı üstüne geldi. Gerçi Alman komutanı Makenzen'in Bulgaristan kargaşalığını yatıştırmak üzere Makedonya cephesine gittiği yazılmışsa da, artık kimseyi Alman mucizesine inandırmak imkânı yoktu.

Son umut, iki taraf da harpten usanarak uzlaşmalı bir barışa varmak umudu iflâs etmişti. Almanya henüz teslim olmadığı için, acaba biz de bir tekli barış teklif etsek cezamızı hafifletebilir miyiz, İngilizleri bir defa daha Osmanlı Devletini kurtarmak fikrine yatırabilir miyiz gibi avutucu hayallere kapılıyorduk. Yat Kulüpte merkez-i umumî masasında bulunanlardan bir arkadaş nihayet bu fikri ortaya atmak cesaretini gösterir. Daha cümlesini tamamlamadan rahmetli Doktor Nazım:

- Türkler kancık değildirler, sonuna kadar Almanlarla beraber... diye kesip atar.

Ama Mareşal Alenbi'nin yaklaştığı Halep İstanbul'a uzaksa da Franchet d'Esperey orduları Türk Trakyasına yaklaşmak üzere idi.

Vagonları üstünde "Enverland" yazılı Balkanzuğ trenleri artık Berlin istasyonundan kalkmıyordu.

Yat Kulübü Rumlar teslim almağa hazırlanmakta idiler. Gelecek yaz, kulübün kapıları Türklere kapanacaktı. İçeride Yunan zaferleri şerefine yapılan şenlikleri görüp kahrolmamak için arka sokağından bile geçmiyecektik.

Bulgar orduları çözüldükten sonra, İstanbul üzerine yürüyen General Franchet d'Esperey ordularını hangi kuvvetle durduracaktık? Sonradan duyduğumuza göre General Franchet d'Esperey'nin fikri hiç durmadan İstanbul'a yürümek ve Osmanlı Devletini, olduğu gibi sarayı ile Bab-ı âli'si ile, varı yoğu ile teslim almakmış. Hatta dünkü müttefikimiz Bulgarlar, kendileri mümkün olduğu kadar az ziyanla kurtulmak için, ordularını bize karşı kullanmak üzere Franchet d'Esperey'nin emrine vermeyi teklif etmişler, general reddetmiş.

Böyle korkunç kaza ve kader günlerinde sorumlu iktidar ile halk arasına nasıl onulmaz bir yabancılık girer, nasıl en yakınları bile ikbaldekilerin yanından kaçıp kaybolmak ister, ömrümde ilk defa görüyordum. Ordu ve polis baskısından biraz nefes alabilse halk iktidarı ayakları altında çiğniyecekti. Harbe girerken ona sormuşlar mıdır? Halk, açlık ve yoksulluk çekerken, yüz binlerce delikanlı cephelerde can verirken, şehirler ve ülkeler birbiri ardına düşman ordularının eline geçerken, onu zafer-i nihaî edebiyatı ile avutmamışlar mıdır? Hiçbir saldırış olmamışken, Mısır ve Kafkasya üzerine fetih akınları ile harbe giren iktidar, şimdi dönüp de halka nasıl:

- Ne yapalım, talihimiz yokmuş, mahvolduk! diyebilirdi?

Merkez Komutanlığı ve polis henüz emirlerinde olduğu için eski nazırlardan bir kısmının eski cakalarından hiçbir şey feda etmediklerini görmek de gönül kırıcı bir şeydi. Sanki devlet batmakla, kendilerine karşı bir kusur işlenmekte idi.

İtilâf devletleri İttihat - ve - Terakki liderlerini ayrıca şahıs şahıs cezalandıracaklarını ilân etmişlerdi. Halk için bir ölüm-kalım, iktidar için sadece bir ölüm günü yaklaşmaktadır.

Gazeteciler Wilson prensiplerinin dünyaya hükmedecek yeni esaslar olduğunu yazarak havanın

ağırlığını biraz gidermeye çalışmaktadırlar. Acaba Osmanlı İmparatorluğunun bu prensiplere göre tasfiye edilmesine razı olduğumuzu bildirsek, Hicaz'ı, Suriye'yi, Filistin'i ve Irak'ı kaybetsek Türklerin vatanını kurtarabilir mi idik?

Almanya'dan hiçbir umut kalmadığını gören İttihatçılar, partilerinin yerine eski liderlerden hiçbirinin bulunmadığı yeni bir parti kurmak ve harp suçluları arasında sayılmıyan İzzet Paşa'nın reisliği altında, harp politikasını tenkit eden arkadaşları ile bir hükümet kurmak çaresine baş vurdular. Yeni partinin ismi "Teceddüt" idi.

8 Ekimde Talât Paşa istifa etti. Ben Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın Hususî Kalem Müdür Muavini idim. Nazırım son günlerde pek bitkin, âdeta ağlamalı idi. Kendisine bu hizmete yedek subaylıktan geldiğimi, memurluk mesleğim olmadığını söyleyerek, çarkçı mektebinin edebiyat hocalığını istedim. Kabul etti, son emirlerinden birini benim için yazdı.

Bunun bile kaç günlük bir şey olduğunu kendi kendime soruyordum.

Bir devletin batışı günlerinde idik. Düyun-u Umumiye İngiliz Dainler Vekili Sir Adam Block, 1914'te harbe girmemiz üzerine İstanbul'dan ayrılacağı zaman şöyle demişti:

- Eğer Almanya kazanırsa, siz de Alman kolonisi olacaksınız. Eğer İngiltere kazanırsa mahvoldunuz!

Harbi İngiltere kazanmıştı.

İstanbul pek susturucu bir asker sıkıntısı altında idi. Harp müddetince halk yalnız bir defa hıncını doyurabilmişti. O da gene sessizce Sultan Hamid'in tabutu arkasına takılmaktan ibaretti. Alay yolu üstünde bazı pencerelerden başlarını uzatan kadınlar:

- Kırk paraya ekmek yediren, yirmi paraya kömür yaktıran padişahım, bizi kime bırakıp da gidiyorsun? diye inlemişlerdi.

Harbin sonlarına doğru, artık hiçbir şey ummayan, bir zaferi de bildirse hiçbir habere sevinmiyen halkın bu sessizliğinden iktidara vehim mi geldi, nedir, "Gazetelere biraz serbestlik versek..." derler. Kimi bunun havadaki zehri almak gibi faydası, kimi de zararlı olacağını söyler. Talât Paşa gülümsüyerek:

- Sanki ne olacak sanıyorsunuz? Hürriyeti buldular mı gazeteciler birbirlerine hücum ederler, halkı da hükümeti de unuturlar, cevabını verir.

İyi de sezmiş. Gazeteler nefes alınca, bir şeker yolsuzluğu dedikodusu üstünde birbirlerine girmişler, hücum etmek için gene de kendi kendilerini arayıp bulmuşlardı. Fakat İzzet Paşa kabinesi kurulunca mesele değişti. Hürriyet - ve - İtilâfçı yazarlar, gazetelerde göründüler. Daha ilk günden nasıl bir iç boğazlaşmaya doğru sürüklenip gittiğimizi anlıyorduk.

İzzet Paşa kabinesi harpte İzmir İngilizlerine yardım eden vali Rahmi Bey veya harp esiri olarak bizden pek iyi muamele gören General Tavshend gibi bazı şahsiyetlerle ortalığı yokladıktan sonra, Mondros Mütarekesini imzalamaktan başka çare olmadığını gördü.

Sonradan Ali Çetinkaya ve bazı arkadaşlarının bu mütarekeyi imzaladığı için Rauf Bey'e (Orbay) niçin hücum ettiklerini anlamak güçtür. Mondros Mütarekesi o günkü şartlar içinde seçmek zorunda olduğumuz felâketlerin en hafifi idi. Ya mütareke yapacaktık, yahut General Franchet d'Esperey, orduları ile İstanbul'a girerek devlete el koyacaktı.

Mesele namuslu hükümet adamlarının mütareke şartlarının kötüye kullanılmasını önliyecek karakterde olması idi. Bir millî bütünlük kurmamızda, düşman pençesi altında birbirimize girmemekliğimizde idi. Bir ahlâk imtihanı geçirecektik.

Bir müddet sonra limanda düşman donanmasını ve şehirde Hristiyan nümayişlerini nasıl görüp katlanabileceğimizi elimizle kalbimizi sıkarak düşünüyorduk.

Gerçi daha beteri olduğunu da hatırlamıyorduk. Ya Çar Rusyası 1917'de yıkılmamış olsaydı?

Müttefiklerle aralarındaki anlaşmaya göre İstanbul Sakarya kıyılarına kadar Rusların mülkü olacaktı. 1918'in o haftalarında Rus orduları kumandanı, Çar Nikola'yı Dolmabahçe Sarayı'nın rıhtımında karşılayacaktı. Daha neye uğradığını bilmeden, doğudan güneye doğru, Adana'ya kadar uzayan bir Ermenistan kurulacaktı. Lenin çarlığı devirdiği sırada, Rus ordularının nerede ise Sivas kapılarına dayanmış olduğunu unutuyorduk.

Henüz İstanbul'da bulunan Cemal Paşa, Ali Kemal'in kendi hakkındaki bir yazısı üzerine küçük bir açıklamasını gazetelere koydurabilmek için beni Boyacıköy'deki yalisına çağırdı.

- Gazetelerin taşkınlığını görüyorsun. İzzet Paşa kabinesi yarı yarıya bizden. Şimdiden şahıslarımıza hücum ederlerse, yarın ne yapmazlar? dedi ve Refik Halid, Celâl Nuri, tarihçi Ahmet Refik gibi bazı yazar isimleri sayarak kendilerine biraz para vermesi faydalı olup olmayacağını sordu.

- Bilirsin ki ben paralı bir adam değilim, dedi. Enver Paşa'da Alman gizli ödeneğinden kırk beş bin lira kalmış. Bunun on beş bin lirasını bana, on beş bin lirasını Talât Paşa'ya verdi, gerisini de

kendine alıkoydu.

Bu paranın memleketten kaçarak dışarıda hizmet imkânları aramak için bölüşülmüş olduğunu bir iki gün sonra anladım.

Daha birkaç gün öncesine kadar son santimine kadar kâğıdının parasını ödemiş olduğu Celâl Nuri'nin gazetesinde bile onun yazısına iki satırlık yer bulamadım. Her zaman olduğu gibi "ehibbâ âdâyi şive-ı yağmada mephut" etmek üzere idi.

Bir akşam üstü binbir tasa ile başım ve gönlüm ağır, Büyükada iskelesine çıkarken biri geldi, elime bir zarf tutuşturdu. Sonra da:

- Acaba Halide Edip Hanımı nerede bulabilirim? diye sordu.

Cemal Paşa'nın mektubu şu idi: "Oğlum Falih Rıfkı, memleketin galeyanı, avam kitlelerini ayaklandırmak için bazı eclaf (reziller) ve esalifin (sefiller) teşebbüsleri beni her zaman için bazı nahoş tecavüzlere maruz bırakabiliirdi. Memleketin hayır ve selâmetine hizmetkâr olmaktan başka hiçbir emel beslememiş olan benim gibi bir adamın esafil-i nas'ın çarıkları altında kalmayı istemiyeceği bedihidir. Binaenaleyh memlekette sükûn avdet edinceye kadar, daha doğrusu aramıza girecek olan ecnebi kuvvetleri sulh olup vatani gene münhasıran milletin eline bırakıncaya kadar maddî hakaretlerin yetişemiyeceği bir yere çekilmeyi münasip gördüm. Siyasî ve idarî ef'al ve icraatının hesaplarını vermeğe her an hazır olduğumu herkesten fazla sen bilirsin. Verdiğim talimatlar dairesinde hareket ederek hukuk ve haysiyetimi vikaye (korumak) etmeğe çalışacağıma itimat ediyorum. Vesikalarımı evvelki gibi kullanarak aleyhimde yapılabilecek her türlü iftiralara cevap verebilirsin. İnşallah dönüşümde seni mes'ut ve müsterih görürüm. Gözlerini öperim oğlum. Boyacıköy 1 Teşrinisani 1334 (1 Ekim 1918)"

Mektubu Süleyman Nazif ve Cenap Şahabettin'e de göstermekliğimi ve Yahya Kemal'e selâm söylemekliğimi de mektubun kenarına yazmıştı. Süleyman Nazif ve Cenap Şahabettin vaktiyle Suriye'ye gelmişler ve onun yardımı ile ipek alıp satmışlardı. Yahya Kemal de Bahriye Nazırlığı ambarından besledikleri arasında idi. Celâl Nuri gazetesinde dünkü efendilerinin gitmelerini beş sütuna iri punto ile şöyle haber verecekti: Ferre, yefürrü, firara... Nazif ve Cenap, adını bile ağızlarına almayacaklar, Yahya Kemal ise ilk sövenlerden biri olacaktı.

Böyle çöküşlerde herkes başının derdine düşer. Tek korunma çaresi geçmişe saldırmaktır. Hücum saflarında, çok defa, dost düşmanın önüne geçerse buna hiç şaşmamak gerektiğini kitaplarda okurdum. Mütarekede kendim de görüyordum.

Bu mektubun "verdiğim talimatlar dairesinde" ve "resmî vesikalarımı kullanarak" sözleri yüzünden sırası gelince anlatacağım üzere az daha asılacaktım. "Talimat vermek" sözü Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandan ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın bir "kalem alışkanlığı" idi. Resmî vesikalara gelince bende bir kâğıt parçası bile yoktu. Sonradan işittiğime göre bazı dosyalarını Seyfi adında bir adamına bırakmış, o da korkudan yakmıştı.

Talât Paşa da Sadrazam İzzet Paşa'ya bir mektup yollamıştı: "Pek muhterem ve mübarek tanıdığım İzzet Paşa hazretlerine, memleketin bir müddet ecnebi nüfuz ve tesiri altında kalacağını anladım. Buna rağmen memlekette kalmak ve millet karşısında muhakeme olmak fikrinde idim. Bütün dostların bunu âtiye (gelecek) bırakmak için ısrar ettiler. Zat-ı fahimaneleri ile istişare edemedim. Müşkil mevkide kalacağınızı çok düşündükten sonra sarf-ı nazar ettim. Bütün hayat-ı siyasiyemde hedefim memlekete namuskârane ve fedakârane hizmet etmek idi (1). Bütün servetim zat-ı şahanenin ikram ettiği otomobil parası ile her ay arttırdığım yirmişer liradan bin altı yüz liralık istikraz-ı dahilî bedelinden ve bir de dört arkadaşım ile birlikte kiraladığımız çiftliğin devri ile hasıl olan paradan ibarettir. Bunun bir kısmını aileme terk ederek bir kısmını yanıma aldım. Bundan başka nesneye malik değilim. Millete hesap vermek ve muhakeme olunarak tayin edilecek cezayı kemal-i cesaretle çekmek isterim. İşte zat-ı fahimanelerine söz veriyorum. Memleketin ecnebi nüfuz ve tesirinden azade kaldığı gün ilk telgrafınıza itaat edeceğim. Kemal-i hürmetle ellerinizi öperim, Muhterem Paşa Hazretleri. 2 Teşrinisani 1334 (2 Ekim 1918)"

En yakın gelecekte bile haberli değildi. İstanbul'da tam bir çökme, maddî ve manevî çökme devrine giriyorduk. İzzet paşalar da silinip süpürülecek, İngiliz subaylarının emirlerindeki bir Kürt paşasına kanıp divanlar kuracaktı. Eski sadrazamın, Harbiye ve Bahriye nazırlarının adlarını, sanıklar arasında, şöyle okuyacaktık: "Talât Efendi, Enver Efendi, Cemal Efendi..."

Gene o günlerde son zamanlara kadar seviştığımız ve Bahriye ambarından beslenmesine yardım ettiğim Ahmet Hâşim'in, İngiliz casusu Sait Molla'nın "İstanbul" adlı gazetesinde çirkin bir yazısı çıktı. Suriye'de Edip Hanım bir sihirbaz kazanı karıştırırken ben nasıl şampanya içermişim. Halide Edip Hanım Beyrut'ta mektep işlerine bakardı. Kendisini hiçbir suvarede gördüğümü hatırlamıyorum. Açlarla, yetimlerle uğraşır ve Cemal Paşa'nın yanında biraz nüfuzu varsa, yalnız onlar için kullanırdı. Ben ise nihayet bir yedek subaydım. Başkalarından farkım, ara sıra "Tanin" gazetesine edebî yazılar yazmak, hususî kalem işlerine baktığım için de ordu kumandanı ile

beraber İstanbul'a gelip gitmekti.

Mütarekeye cebimde 25 lira ile çıkmıştım. Çarkçı mektebinden aldığım aylığı haftada iki gece kaldığım otele bırakırdım. Bu yazı hayli gücüme gitti. Birkaç satır karaladım. Gene benim vasıtamla bunca iyilik gören gazeteye gittim. Celâl Nuri'yi gördüm: "Vay edepsiz vay!" dedi. "Hem siz hafif yazmışsınız, bana bırakınız. Hakkından geleyim!"

Ertesi günü gazeteyi açtım; hiçbir şey yok. Telefonla aradım. Biraz soğuk: "Biliyorsunuz, şimdi İttihatçılık davası var. Siz de damgalı sayılırsınız. Gazete için bir şey değil... Fakat size fenalığımız dokunmasın diye yazmadık!" dedi.

Zavallı Hâşim, bir ruh hastası idi. Sonra gene barıştık. Ölmeden önce son defa beni Haydarpaşa garında uğurladığı vakit görmüştüm. Bu da tedavi edilmek üzere Almanya'ya gidebilmesi için kendisine bir para yardımı sağlamış olduğumandı. Geçmişteki öyle bir vak'adan sonra kendisi ile hâlâ nasıl görüşebileceğimi soranlara:

- Ne yapayım, hoşlanıyorum. Siz tütüne kızar mısınız? Veya enfiyede ahlâk arar mısınız? diye cevap verirdim.

Gücüme giden bir olayı da anlatayım: Bahriye Kurmay Başkanı Rauf Bey'in (Orbay) Cemal Paşa ile arası iyi değildi. Olabilir. Onun yerine Bahriye Nazırlığına geldi.

Cemal Paşa son iktidar günlerinde beni çağırarak:

- Biliyorsun, bana Adana'dan dilediğim hayır işlerine harcanmak üzere bir hayli para verilmişti. Yirmi bin lirası arttı, İstanbul'a getirdim. Kendi adıma vezne kasasındadır. Fakat benim param değildir.

Acaba nereye verebilirim? diye sordu.

Türk Ocakları hatırıma geldi. Ocağın kimsesiz çocukları okuttuğunu da biliyordum:

- Çok iyi... Parayı al, götür. Halide Hanımefendiye teslim et. Nereye harcıyacağını o daha iyi bilir. Senedi al, getir dedi.

Dediğini yaptım. Halide Hanım da pek sevindi idi.

Bir gün beni Bahriye Nazırı Rauf Bey'in istediğini söylediler. Gittim:

- Son günlerde vezne kasasından 20.000 lira çekilmiş. Nedir bu? dedi.

Hikâyeyi anlattım. Paranın Bahriye ile hiçbir ilişkisi olmadığını da sözlerime ekledim. Cemal Paşa memleketi bırakırken alıp götürse de hiçbir şey çıkmazdı. Rauf Bey:

- Ocak mı? Türk Ocağı ha... Ben öyle şey dinlemem. Ya gidip geri alarak getirirsin, yahut Cemal Paşa'yı da, Halide Hanımı da, sizi de gazetelere veririm, dedi.

Parayı geri verdik.

13 Kasımdan beri düşman donanmaları İstanbul limanındadır. Harp suçluları ile politika zenginlerinden çoğu memlekettten kaçmışlardır. Hiçbir günahları olmadığını sananlar, meselâ Hüseyin Cahit ve Cavit, gazetecilere:

- Kaçmadık, hesap vereceğiz, derler.

Boşuna bir iyimserliktir bu. Hürriyet - ve - İtilâf gazetelerinin suçlu suçsuz ayırdığı yok. Eski muhaliflerin başta olmak üzere çıkardığı yahut yazdığı gazeteler memleketi harbe sokanlarla Ermenileri "tehcir" edenlerin hemen yargılanmasını istemektedirler.

Daha fenası var: Harp müddetince Tasvir-i Efkâr gazetesini birlikte çıkaran Yunus Nadi ile Velid Ebüzziya ayrılmışlardır. Yunus Nadi "Yeni Gün" gazetesini kurmuştur. Nadi, bir İttihatçı ve milliyetçidir. Velid'in de vatanseverliği söz götürmez. Düşman zırhlıları Galata rıhtımına yanaştığı günlerde Velid, Yunus Nadi ile hesaplaşmaya kalkmıştır. İki memleket gazetesi amansız bir boğazlaşma hâlindeirler.

Bir manevî çözümlüş içindeyiz. Edebiyatta bir kelime olarak kullandığımız "inkıraz" denen şey bu mu idi?

Milliyetçi Türk ne yapacağını, hatta ne düşüneceğini bilmez. Yaşamaksa, nasıl ve niçin yaşamak? Ölmekse, nerede, nasıl ve niçin ölmek? Acaba bize ne yapacaklar? Koyu Türklüğünde şüphe olmıyan Yahya Kemal bana gelir:

- Ah parçalamasalar... Bari İngilizler vatanımızı toptan alsalar... Mısır gibi olsak... Mısır, Osmanlı hıdivinin yarı-köle Mısırı aklını şaşırان milliyetçinin bomboş hayalinde bir bahtiyarlık serabı gibi buhar buhar tüter.

- Çünkü, diyor, Tanzimatçılar bir millet değil, bir vatan yapmaya çalıştılar. Tarih gösteriyor ki eğer millet kalırsa, kaybolan vatanı yerine koymak imkânı vardır. Biz parçalanırsak, elden ele geçerse millet olarak kalabilir miyiz? Devletin çekildiği yerlerde Türklüğün tükendiğini görmüyor muyuz? Fes Köstence'de hamalın, Filibe istasyonunda pabuç boyacısının başında kalmış...

Hürriyet - ve - İtilâfçılardan bir kısmının basit bir formülü var: Düvel-i muazzamanın adaletine sığınmaktan başka çaremiz yoktur. Eğer onlara günahlarımızı affettirmek istiyorsak, hemen darağaçlarını harpçiler ve İttihatçılarla donatmaya bakmalıyız.

Bir kısmı o kadar öççü ki âdeta sevinç içinde. İki bir yüzünüze:

- İşte battık... der.

Bu sözü de:

- İyi ki battık... der gibi söyler.

Biraz isyan etmek isterseniz:

- Hâlâ mı o kafa? diye bir kahkaha püskürür.

Yaşamak ve beklemek lâzımdı. Genç ve cesaretli idim. Gazeteciliğe atılmak istiyordum. O sırada "Akşam" gazetesinin ortaklığı fırsatı çıktı.

Bab-ı âli caddesinde Reşid Efendi Hanının birkaç odasına sığınan "Akşam" gazetesi kötü baskılı, az satışlı, avuç kadar bir şeydi. Üç ortağın -Necmeddin Sadak, Kâzım Şinasi ve Ali Naci- yazıcıdan fazla sermayeye ihtiyaçları vardı. Bir dostumuz teşebbüsü ele aldı. O, Yahya Kemal, Fazıl Ahmet, Rıfat Müeyyet ve ben Akşam sahipleri ile beraber bir şirket kuracaktık. Günlerce toplanarak, konuştuk, dağıldık. Nihayet ben babamdan kalma evin satışından arttırdığım beş yüz lirayı yatırdım, İngiliz Rıfat diye tanınan Rıfat Müeyyet de parasını verdi. Beş ortak olduk.

Bab-ı âli caminin bitişiğindeki kırmızı ahşap binayı vaktiyle İttihat - ve - Terakki tutmuş. İçine bir iki düz makine yerleştirmiş. Maksat "Yeni Mecmua"yı çıkarmak. Hepsini merkez-i umumî üyelerinden Küçük Talât'ın üzerinde idi. Ben "Yeni Mecmua"yı da çıkarmak şartıyla, binayı ve makineleri devraldık. Ziya Gökalp'ın dergisini ziyanına katlanmak mümkün olduğu müddetçe çıkardım.

Yeni bina ayaküstü olduğundan, elverişli bir toplantı yeri idi. Üst kat odalardan bir kısmını sonradan Matbuat Cemiyetine kiralamıştık. İstanbul'un kalbur üstü yazarları ve fikir adamları ile sık sık buluşur, dertleşirdik. Ben gazetenin üçüncü sayfasının başında "Günün fıkrası"nı yazıyordum.

Yakup Kadri de bitişiğimizdeki "İkdam" gazetesinin ikinci sayfasına yerleşti. Pek az, geçindiremeyecek kadar az kazanıyorduk. Hiç olmazsa, içimizi dökebiliyorduk.

Ara-kabine düşerek yerine Tevfik Paşa hükûmeti geçmiştir. Artık saray ve sarayla oynayanlar, Bab-ı âli üzerinde tam hükümlerini yürütmektedirler. Hürriyet - ve - İttihatçılar da padişahı ele geçirmeğe uğraşmaktadırlar. Tevfik Paşa kabinesinde Hürriyet - ve - İtilâfçı Rıza Tevfik'i Maarif Nazırı olarak buluyoruz.

Bir gün köprüye doğru gidiyordum. Bir otomobil durdu, içinden gülerek, seslenerek Rıza Tevfik indi, karşı kaldırımda bir İngiliz yüzbaşısına doğru yürüdü. Bir şeyler anlattığı zaman, yüzbaşı soğuktu bile...

Bir Osmanlı nazırı için bir İngiliz yüzbaşısından iltifat görmek... O, şimdi, daha bir yıl önce Şam sokaklarında bir Suriyeli eşrafın bir Osmanlı kumandanı ile selâmlaşabilmesi kadar, göstermeğe ve gösterişe değen bir hâdise idi.

1908 Meşrutiyetinin ilk devirlerinde tenkitlerini sevmedikleri için Zeki Bey, Hasan Fehmi ve Samim gibi gazetecileri birer gece kurşunu ile yere seren fedailerden hiçbirinin, her gün üç dört sütun bütün efendilerine, şereflerine ve tarihlerine sövdükten sonra, tek başına, ferah ve kibirli, "Sabah" gazetesinden köprüye yaya inen Ali Kemal'e yan baktıklarını bile görmüyorduk.

Atatürk hakkında "Bozkurd" kitabını yazan Armstrong, mütarekede İngiliz subayı olarak İstanbul'a gelmiştir. Bir başka kitabında tatlı su Osmanlılığı, Hürriyet - ve - İtilâf Türklüğü ve Beyoğlu Hristiyanlığının İstanbulu hakkında şu fikri söyler: "İstanbul şehri bir yara. Burada büyük idealler ve ilhamlar yok. Burası kirli sokaklarda yaşayan bayağı insanların şehri. Burası entrika, rezalet, hile, korkaklık karargâhı. Hain erkekler ve namussuz kadınlar şehri."

Zamane şeyhülislâmının kendi kapısında görüşme nöbeti beklediğini de yine bu subay aynı risalesinde yazar.

General Franchet d'Esperey köprü başından beyaz bir ata binerek ve atı ürktüğü için kendini selâmlayan mızıkayı kırbaçağıyla susturarak, Galata nümayişçileri arasından Beyoğlu'na çıktı. Bu beyaz at, fetih resimlerinde İkinci Mehmed'in suya at süren 465 yıllık hayaletini çiğnedi, geçti. Öğle üzeri padişahı kovarak Dolmabahçe Sarayı'na kendi yerleşmek istediği havadisini duyduk. Acaba Fransız generalini Dolmabahçe Sarayı üzerinde kendi bayrağını dalgalandırma fikrinden caydırmak mümkün olacak mı idi? Bütün kaygımız bu...

Rahmetli Süleyman Nazif, gazetelerden birinde, bu giriş gününe "kara gün" adını vermiştir ve birkaç satırlık bir fıkra yazmıştır. Franchet d'Esperey bunu haber alınca:

- Hemen yakalayınız, kurşuna diziniz, emrini verir. Kim bilir kimlerin ricaları üzerine Dolmabahçe Sarayı'na yerleşmek ve Süleyman Nazif'i kurşuna dizdirmekten vazgeçer.

Bu çözümlüş gittikçe ağırlaşarak Yunanlılar İzmir'e ve Mustafa Kemal Samsun'a çıkıncaya kadar sürüp gidecektir.

İstanbul'da hayat denebilecek ne varsa, birkaç gün içinde Türklüğün havasından çıktı. 1911'den, hele Rumeli'yi kaybettikten beri durmadan düşen İstanbul'un Birinci Dünya Harbinde çekmedik çilesi kalmıyan Müslüman semtleri bir göçüş hâli gösterir. Hemen bütün mülkler, mücevhere benzer

şeyler Emniyet Sandığına veya tefecilere rehin verilmiştir. Atina Bankası, Türk malı satın alacak olanlara hesapsız kredi açar. Gazetelerde ikide bir, satmayınız, göçmeyiniz, konulu yazılar okursunuz.

Kendi kendime düşünürüm: Eğer o hâl devam etseydi ne olurduk? Padişahın sarayından son memurun yuvasına kadar, cemiyetin başı hazneye bağlı idi.

Galata kaynaşmakta, Beyoğlu şenlik içinde, biz ise şehrin bu yakasında birbirimizin boğazına sarılmış, sövüşüp duruyorduk. Sevmediklerinden öç almak için işgal casuslarına yanaşanlar çoktu. Bir sabah gazetelerde Asquit'in şu sözlerini okumuştuk: "Asırların gördüğü en aşağılık idareyi tahrip ederek ileriye doğru bir adım attık. Büyük hasta, ölüm döşeğinde. Birçok defalar pişmanlık getirmiştir. Bu hastanın milletler ailesi ortasında, bir şer kuvveti olarak son günlerini yaşadığını umut edelim. Mezarı üstüne yazılacak kitabenin ne olacağını bilmiyorum, fakat Osmanlı Devleti bir daha bâs-ü bâdelmevte nail olamayacaktır."

Hemen o gün Maarif Nazırı:

- Elbet. Elbette, diyor, mağlûp değil miyiz? İstediklerini yapacaklar.

Ertesi gün halkın yığınları içinden bir ses çıkıyor. Bu ses Kadıköy kadınlarındır. Kimdi bu hanımlar bilmiyorum. Gazetelerin koymaya cesaret ettikleri telgraf şu idi: "Çanakkale müdafaasını yapan şehitlerin muazzez ruhları önünde Türk kadınlığına ve medeniyet âlemine hitap ediyoruz. Limanımıza girdiğini gördüğümüz ahenin kalelerin karaya çıkardıkları yarım milyon askeri denize döken milletimizi mağlûp addetmiyoruz. Peçelerimizi yırtan, sonra da cihan hürriyeti namına harp ettiklerini ilân edenlere teessûf ediyoruz. Millî hukukumuzu ve ismetimizi muhafaza edecek hükûmet ve erkek yoksa, biz varız."

Böyle seslerle ara sıra , yanmış yüreğimizin serinliğini duyardık. Bu sesler Anadolu ihtilâlinin ilk müjdeleri idi.

O günlerde halk kâbuslarından biri de Ayasofya'dır. Ara sıra İstanbul semtlerinin sessiz ve gamlı durgunluğu üstünden bir ürperiş geçirdi. Bir gün öğleye doğru Gülhane kapısından Sultanahmed'e doğru çılgınca bir akına rastladım. Sanki dalgalar beni kaptı, içine kattı.

- Ne var? diye soruyordum.

Heyecandan bitkin sesler:

- Ayasofya'ya çan takacaklarmış... diyor.

Camiin kapısına kadar gidiyoruz. Avlusunda silâhlarını çatmış, ayaklarını germiş askerler var.

Rahat bir nefes alıyoruz.

Bunlar kıravatsız, tıraşlı, eski esvaplı fakir halk adamları...

Karşı yakadan gelen haberler ise kötüdür. Tatlı su Türkü, halk ıstırabından sıyrılmanın ve yabancılara sokulmanın yolunu bulmuştur. İşte size o zamandan kalma bir not: "Orada İngiliz zabitanın dizini bacağı ile saran kadın. Barlar, kabareler, mızıkalar. Burada sandıklarının dibini karıştırarak son işlemeli peşkirini ve gümüş parçasını arayan halk kadını. Bedestende üstleri başları eski, sesleri titriyerek, bezirgândan fiyat sormağa utanan, sapsarı yüzlerinde köklü bir İstanbul hüznü yaşlanan kadınlar..."

İngiliz subayı Armstrong'un da notları vardır: "İstanbul'da hayat şen, günahkâr ve zevkli idi.

Gazinolar içki ve dans ile dolu idi. Vatanını düşünen yoktu. Tokatlıyan'a gidip orkestrayı dinlemek, güzel kızları bakışlarla yakalayarak masalar arasında dans etmek, Marmara adalarına giderek denizde yüzmek hoştu. Evler, arabalar, motörler emre hazır. Şişli tarafında Türk hanımlarının da katıldığı çaylar verilmekte idi. Bu hanımlar beni kırık dökük Türkçemle konuşmağa teşvik etmekte ve benim çok iyi Türkçe konuştuğumu söylemekte idiler. Hâlbuki bu doğru da değildi. Fakat o kadar methediyorlardı ki pabuçlarımın ayağımda uzadığını, mahmuzlarımın her yere takıldığını hissediyordum."

"Ateş ve Güneş"i bugünlerde çıkardım. Durmadan kötülenen geçmiş içinden millet kahramanlığının birkaç hikâyesini kurtarmağa çalışıyordum.

Bir iki fırçaya daha ihtiyaç var. İstanbul'un mütareke dekoru içine Rusların göçünü de katmak lâzım. İhtilâl ordularının yıkılmasından umut kesilmiştir. Hanedanın sağ kalan prenslerinden, çarın son Hariciye Nazırı Çarikof'a kadar, generaller, amiraller, Bolşeviklerin elinden yakasını kurtarabilen bütün burjuvalar İstanbul'a geliyor. Yıkılan Rusya, Osmanlı saltanatının başkentine sığınmaktadır. İngilizler, yerli Hristiyan polisleri aracılığı ile şehrin içinde ve yazlıklarında Türk ailelerini evlerinden kovmakta ve göçmenleri yerleştirmektedirler.

Yuvalarını ellerinden almak şantajı altında Türk halkı soyulup durmaktadır. İstanbul'a kendi ordularının ve donanmalarının arkasından, "sahip" ve "hâkim" olarak gelecek olanları, şehrin sokaklarında sürünür görmekten bile, vatan acısı ile, ferahlanamıyoruz.

Eski Erzurum valisi rahmetli Tahsin Bey anlatmıştı. Harpten önce Beyoğlu Mutasarrıfı iken kendisine haber verirler. Rusya Büyükelçisi Büyükdere rıhtımı üzerine dikilen telefon direklerinden

sefarethane karşısına düşenlerin hemen kaldırılmasını ister. Yoksa kavasları ile söktürüp denize attıracağını söyler. Yüreğinin yumuşaklığına getirip izin almak imkânı olup olmadığını bir denemek için mutasarrıf, Büyükdere Rus elçilik binasında sefir hazretlerini görmeye gitmiş. Kapıdan girdiği vakit, sefir merdivenlerden inmekte imiş:

- Kimdir bu adam? diye sorar.

- Beyoğlu Mutasarrıfı imiş, sizden bir ricada bulunmaya gelmiş, derler.

- Beyoğlu Mutasarrıfının benimle ne münasebeti var? Bir diyecekleri varsa sadrazamları gelip konuşur, öyle söyleyiniz, der ve Tahsin Bey'i yüz geri çevirir.

Mütareke günlerinde Tahsin Bey evinde kızına Fransızca dersi vermek için Rus muhacirleri arasından ucuzca bir hoca aradığı vakit kimi bulsa beğenirsiniz? Kendini kapı eşiğinden kovan büyükelçiyi. Kibarlık edip vak'ayı hatırlatmaz bile!

Henüz başka yerlere gidemedikleri için İstanbul, Rus güzelleri ve kibarları ile dolu idi. Onlarla beraber Beyoğlu lokanta ve gece lokallerine büsbütün başka bir üslup geldi. Eski Rum ve Levanten havasındaki bu değişiklik pek cazibeli idi. Ruslar harca yığıcı ve eğlenici millettirler. Türklerden parası olanlar veya mallarını satıp para edinenler de öyle idi. Büyük facia ortasında bir israf ve sefahattir gitti. Tripolar ve aşk tuzakları birçok ocakların sönmesine sebep olmuştur. Göçmenlerin mücevherleri ve değerli eşyalarının çoğu da İstanbul'da tefecilerin elinde kaldı.

Florya'yı açanlar da göçmenlerdir. Osmanlı devrinde ne Türkler ne de Hristiyanlar açık denizde yıkanma, hele güneşlenme meraklısı değildiler. Sosyal hayata hiç alışılmadık bir serbestlik geldi. Son aile hatıralarını mezada ve rehine veren Osmanlı kibarlığı artıkları ile Rus saray ve konaklarının yurtsuz göçmenleri arasındaki bu trajik kaynaşmaya hüznle bakardık. Rusya'yı kan götürmektedir. Anadolu'da ise, haydut çeteleri, anarşi ve parçalanma korkusu içinde, sekiz buçuk asırlık Türklük kaderini karartmakta idi.

Beyoğlu'nun o devir hatıraları arasında Yunan generalinin oturduğu binanın kâbusu da vardır. Balkonuna Yunan bayrağı çekildiği zaman, halk zorla selâma dururdu. Türkler geçişlerini bu zamana raslatmamak için hesapla yola çıkarlardı.

Türklükten de kaçan kaçana idi. Bir gün dostlarımdan biri nefes nefese matbaaya gelerek, Beyoğlu caddesinde Osmanlı büyükelçilerinden birinin oğlunu Kafkas esvabiyle gördüğünü, bir felâketmiş gibi haber verdi. Şivesi şivemizden, kafası kafamızdan nice tanıdıklarımızın Kürt olduklarını anlıyordu. "İçtihat"çı Abdullah Cevdet'in yazı yazdığı gündelik gazetenin adı "Jin" idi. Bunun Kürtçe "Hayat" demek olduğunu öğrenmiştik.

İttihatçılar hapistedir. Ziya Gökalp da onlarla beraber. Bir gün, işgal uşağı sabah gazetelerinin birinde bir milliyetçi yazarın, Akagündüz'ün (1) şu fıkrasını okuduk: "Ah ne yazık ki onu asacaklar. Yemin ederim ki asıldığını istemiyorum. Hürmet ettiğim bir zatın bir fikri vardır ki ne güzeldir: Ziya'nın kafatasına bir düzine nalıncı çivisi çakmalı. Yaya olarak Anadolu'ya çıkarmalı. Kasaba kasaba, köy köy, oba oba gezdirmeli. Eyvah böyle yapmayacaklar da onu asacaklar. Ne kadar yazık! Ne kadar adaletsizlik."

Bu, işlediği bir suç üzerine tabîi cezasını çeken eski bir İttihatçı idi.

Türkçülük ve Türkçüler, hiç politikaya karışmasalar bile, suçlu ve sorumlular arasındadır. Mütareke edebiyatında cinayet yerine geçen şeylerden biri de "Türklerde milliyet hissini uyandırmak" idi. Sanki bütün felâketlere o yüzden uğranmıştı. Maarif nazırlarından biri kıraat kitaplarından "Türk" kelimesinin çıkarılmasını emretmiştir. Üniversiteden Türkçü profesörler tasfiye edilmiştir. Ne acı şeydir ki bu tasfiye işinden kurtulmak için, Ziya Gökalp'ın en yakın çömezleri Damat Ferit hükûmetlerine yaranmak yolunu bulmuşlardı.

Geçen mütareke tarihini yüzünden okursanız, İstanbul politikacılarının ikiye ayrıldığını görürsünüz: Vatanseverler, vatan hainleri!

Mesele o kadar sade değildir.

Acaba bazı tanınmış kimseler üzerinde bir deneme yapsam, işin içinden daha kolay çıkabilir miyim?

1917 yazının sıcak bir gününü hatırlıyorum. Yahya Kemal'le can sıkıntısından ne yapacağımızı düşünüyorduk. Arkadaşım:

- Ali Kemal'i tanıır mısın? diye sordu.

- Hayır.

- Gel gidelim, tuhaf bir adamdır, dedi.

Servet-i Fünun devrindeki Hüseyin Cahit - Ali Kemal tartışmalarını okuduğumdan beri ismini bilirdim. O vakitler Hüseyin Cahit İstanbul'dan hiç çıkmamış tam bir Garplı, Ali Kemal ise İstanbul gazetelerine Paris'ten yazı gönderen alaca bir Şarklı idi. Biri genç nesle tenkit örneği vermek için Hyppolite Tain'in Balzac hakkındaki yazısını Türkçeye çevirirken, öteki Paris hayatına ait yazıları

Arap şairi Mütenebbi'nin Arapça beyitleri ile donatırdı.

Bir gün "İkdam" gazetesinde Ali Kemal'in Elize Sarayı'nda Cumhurreisini ziyaret ettiğini hikâye eden bir Paris mektubu çıkıyor. Bu mektubun Figaro gazetesi muhabirinin yazısından kopye edilmiş olduğunu Hüseyin Cahit Servet-i Fünun'da teşhir eder. İki yazar ondan sonra galiba hiç barışmamıştır.

Ben erkenden Edebiyat-ı Cedide'ye bağlandığım için, Ali Kemal'den adını daha öğrendiğimiz zaman soğumuştum. 1908 Meşrutiyeti gelince Hüseyin Cahit "Tanin'i çıkardı ve memlekete Paris'ten hürriyet kahramanları arasında dönen Ali Kemal'e Abdülhamid'den aldığı paraları ne yaptığını soran bir fıkra neşretti. Cahit İttihatçıların gazetecisi idi. Ali Kemal, muhalefet safına geçti. İlk Meşrutiyet aylarında İttihatçılardan "hain" damgasını yedi, iç kargaşalıklar sırasında Avrupa'ya kaçarak idam edilmekten kendini kurtarabildi. Galiba Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın yardımı ile çok sonra İstanbul'a döndü ve köşesine çekildi.

Arkadaşımla beraber Fındıklı ve Cihangir taraflarında kısa bir yokuşu tırmandık. Ahşap bir evin ikinci katına çıktık. Ev sahibesi, bir eski devir müşirinin kızı, kibar ve sade, fakat Frenk terbiyesiyle yetişmiş İstanbul hanımlarındandı. Patiska entarisi ile bizi yalınayak ve terlikli karşılayan Ali Kemal ile, bize çay ikramına hazırlanan hanımı arasındaki aykırılık hâlâ gözümün önünden gitmez.

Harbin nasıl biteceğini görmemek için pek saf olmalıydı. Düşünürken aklı zorlayan büyük facianın bazı kimselerde sevince benzer bir duygu ile beklendiğini o gün Ali Kemal'den sezindim.

Arkadaşım, biz harbe girdiğimiz için Rusya'nın yıkıldığını, hiç olmazsa o belâdan kurtulduğumuzu söyleyince, ev sahibi de bir fıkra anlattı: Berlin elçimizi bir hususî ava davet etmişler. Ormanda onu da bir kaya başına yatırmışlar. Kendi avlıyacağı ayının hangi taraftan geleceğini de göstermişler. Elçi sapsarı kesilmiş. Gözünü yola dikmiş. Hem bekler, hem de içinden avın yolunu şaşırıp bir başka yana gitmesine dua edermiş. Derken koskoca bir ayı homurdanarak çıkagelmez mi? Bizim elçi sendelemiş, kayadan yuvarlanıp düşmüş. Fakat tesadüfe bakınız ki elindeki tüfek taşa çarparak ateş almış ve ayıyı tam alnından vurmuş. Herkes şaşkın şaşkın üstünü başını temizlemeğe uğraşan elçimizin yanına gelmişler, nişancılığını tebrik etmişler. Bizim de Rusya'yı yıkışımızın hikâyesi böyle idi. Sonra: "O da mahvoldu, fakat ben dahi elden gittim!" mısraını söyleyerek bir kahkaha attı.

Ali Kemal, Hüseyin Cahit'in kaçacağı ve kendisinin bir gazeteye yerleşeceği günü beklemekte idi. Hain olduğundan mı? Hangi manaya? Ali Kemal parasız ölmüştür ve yabancı uşaklığı yapacak bir mizaçta da değildi.

Ali Kemal bir Tanzimatçıdır. Ne istiklâlcı ne de milliyetçidir. Fakat huyu suyu, ahlâkı, üslubu ile zamanının tam "millî"si, o günkü toplumun yetiştirdiği normal bir insan tipi idi. Ona göre Osmanlı Devleti ancak düvel-i muazzamanın himayesi altında yaşayabilir. Hatta, aynı devletlerin teminatı ile meşrutî bir hayat evrimi geçirmelidir. Türkler kendi başlarına kaldılar mı, İttihat - ve - Terakki rejiminden başka türlüünü yapamazlar. Ne ekonomilerini ne de maliyelerini düzeltebilirler. Şimdi buna bir şey daha eklemek lâzımdır: Ali Kemal, bu memlekette dilediği gibi yazarak yaşayabilmek için, imtiyazlı yabancılar kadar arkalı ve teminatlı olmalı idi. İttihat - ve - Terakki, yahut ona benzer milliyetçiler iktidara geldi mi, Ali Kemal için ömrünü gurbette ve hapiste geçirmekten başka çare kalmazdı.

Ali Kemal bu yüzden, mütarekede amansız İttihatçı düşmanlığı yapacaktı. Bir İttihatçı isyanı saydığı, yahut nasıl olsa öyle bir rejime varacağı için Kuvay-ı Milliye'nin de hasmı olacaktı. Bir zafer havadisi duyduğu zaman bile:

- Evet iyi, iyi ama, tarihimizde zafer mi yok, eğer bunun faydasını görmek istiyorsak, Mustafa Kemal artık işi düvel-i muazzamanın güveneceği bir Bâb-ı âli'ye bırakmalıdır, diyecekti.

Unutulmamalıdır ki, Osmanlı saltanatı bir yarı sömürge idi. Kapitülâsyonlar rejimi altında idi.

Osmanlı ideali düvel-i muazzamanın kontrolü altında "tamamiyet-i mülkiyesini" toprak bütünlüğünü koruyabilmekten ibarettir. Kayıtsız şartsız bağımsızlık, bir ihtilâl ve zafer parolasıdır. Meşrutiyet Türkçülüğünün gayesi de, hiç şüphesiz bu topraklara bütün kaynaklarıyla Türkleri sahip kılmaktır.

Ama bu uzak, hayale benzer bir amaçtı. Ali Kemal, o kadar Türk hâlli iken, Türkçülüğe karşı idi.

Satılmış bir adam değilse de kaybolmuş bir adamdı.

Damat Ferit Paşa da öyle bir kafa ve ruh kuruluşudur.

İkinci bir tip vardır: Abdullah Cevdet, İkinci Meşrutiyet'ten önceki gizli edebiyat kahramanlarından biri idi. Çevirme kitaplarını Beyazıt'taki Acem sahaflardan bin bir korku ile alıp yataklarımızda okurduk. Meşrutiyette de "İçtihat" dergisi en ileri fikirlere açık görünürdü. Lâtin yazısına başlangıç olmak üzere ilk defa Lâtin rakamlarını dergisinde, kitaplarında kullanan odur. Jön Türkler Avrupa'da, onun ne güvenilmez bir ahlâkı olduğunu sezmişler ve kendisini aralarına sokmamışlardır. Abdullah Cevdet, eline fırsat düşer gibi olunca, bir hürriyetçiden beklenen şeyin tam aksini yapmıştır. Abdullah Cevdet'in Türk milletinden hiçbir hayır ummadığını sonradan

öğrenmiştik. Anadolu Türklerine Avrupa kanını aşılama fikrini ileri sürmüştü. Birinci Dünya Harbi sırasında onun bir fıkrasını duymuştum:

- Ne dersin doktor? Balkan ordularına karşı üç günde çözülüp dağılım da İngiliz ve Fransız ordularını Çanakkale'de denize dökelim.

- Öyledir evlât, öyledir. Balkanlar'da bize vahşet hücum etti, ona hemen kucağımızı açtık. Medeniyete karşı dayatma hassamız bilinen bir şeydir.

Nitekim mütareke olunca Abdullah Cevdet'in İngilizlere sığınarak onların âdeta emri ile sıhhiye müdürlüğünü aldığını duymuştuk. Kürtlük davası peşine düşenlerden biri de o idi.

Mütareke gazetecilerinden ve politikacılarından Sait Molla, tam bir ücretli yabancı uşağıdır. Hoş yüzlü, gösterişli de bir molla idi. Fakat onun için satılmıyacak hiçbir şey yoktur.

Mütarekedeki milliyetçilik ve Kuvay-ı Milliye düşmanlarını bu üç tip arasından şahıslandırabilirsiniz.

Fakat en iyi niyetlisi de vatansever Osmanlıdan ve Türkten bir noktada farklı idi: Vatansever Osmanlı ve Türk, cesaretli ve azimli ise, bu toprakları bu millete mal etmek için her türlü fedakârlığa girer. İnanmıyorsa ve zayıfsa bile, kahramanlar bir fırsat hazırladığı zaman, ona karşı durmaz.

Bilâkis, başarı kazanmasına hiç olmazsa dua eder. Tevfik Paşa ve ona benzer Osmanlılar böyle yaptılar.

Böyle yapmamaları için hiçbir sebep olmayanları da İttihatçı kini yanlış yola sürüklemiştir. Politikada kin, çok defa aklı yenmiştir.

Vatandaşa hak ve hayat güvenliği veren adaletin, topluluğu bu türlü hastalıklardan koruma gibi güzel bir sihri vardır. Bu millet, hürriyet diye bir hak tanımadığı zamanlardan beri adaleti aramıştır. Hürriyetler dahil, millettten bu adalet susayışını gidermemiştir.

Dağılma

Tarihin böyle acı ve karanlık günlerinde en büyük tehlike iç çöküştür. Biz harbe girdikten sonra büyük devletler arasında birtakım paylaşma tasarıları yapıldığını biliyorduk. Arap ülkelerini kaybetmekle kalmıyacaktık. Maraş'la birlikte Kilikya'ya doğru altı vilâyetimizde Ermenistan kurulacaktı. Antalya çevresi İtalya'ya, Kilikya çevresi Fransa'ya verilecek, bu iki devlet ayrıca nüfuz bölgeleri edineceklerdi. Fransız nüfuz bölgesi Sivas'a kadar uzanmakta idi. Türkleri Avrupa'dan çıkarmak, İstanbul ve Boğazlar'ı özel bir rejim altına almak davasında İngilizlerle müttefikleri arasında anlaşmazlık yoktu. Trakya Yunanlıların olacaktı. İzmir için henüz bir girişme yoksa da Avrupa gazeteleri söylentilerle dolu idi. Wilson prensiplerinden faydalanma hakkından yoksun etmek üzere Wilson'un barış notasına verdikleri cevapta müttefikler, Hristiyan ve yabancıları Batı medeniyetine düşman Türklerin elinden kurtarmak ve Türkleri Avrupa dışına atmak şartlarını ileri sürmüşlerdi.

İngilizler padişah ve Bab-ı âli'nin emirlerine boyun eğdiklerini görünce Türkiye işinin kolayca çözümleneceği inancına varmışlardı. Padişah vatansever İzzet Paşa kabinesi çekildiği gün Dolmabahçe camiindeki selâmlık töreninde Bahriye Nazırı Rauf Bey'e (Orbay):

- Millet bir koyun sürüsüdür. Ona bir çoban lâzımdır. O da benim, demişti.

Milletin İngiliz uşağı gözü ile baktığı Damat Ferit Paşa'ya sadrazamlık verilmesine dokunan Meclis Reis Vekili Hüseyin Kâzım Bey'e de:

- Ben istersem Rum patrikini de, Ermeni patrikini de getiririm. Hahambaşını da getiririm, cevabını vermişti.

İngilizler Türk ordusunu diledikleri gibi kullanmak için yirmi beş ordu ve kolordu komutanını geri çağdırtmışlar, bazılarını da tutuklamışlardı.

Soysuz Osmanlı aydınlarını bir yana bırakalım. Vatanseverliklerine hiç şüphe olmıyanların imzaladığı bir tarihî belge 1918'deki iç çöküşün ne kadar derinlere kadar gittiğini gösterir. Belgenin Türkçesi yok edilmiştir. Fakat İngilizcesi Amerika Dış Bakanlığı arşivinden alınıp Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları dergisinin III üncü cilt 4-5 inci sayısına ek olarak yayınlanmıştır.

Birinci imza Halide Edip, sonra sırası ile Yunus Nadi, Ahmet Emin, Velid Ebüzziya, Celâl Nuri, Necmeddin Sadak gibi isimleri görüyoruz. Bu dilekçe Türk Wilsoncular Birliği adına 5 Aralık 1918 tarihi ile Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'a verilmiştir. Belgede Türkiye'deki dinler ve ırklar meselesinin çözümlenmesi için Amerikan yardımı istenmekte, Türkiye vatanseverlerinin ve aydınlarının tarih ve geleneklerinden ve ırklar arası anlaşmazlıklardan dolayı kendileri tarafından kabul edilecek herhangi bir sistemin bir müstebitliğe soysuzlaşacağı kanısına vardıkları bildirilmektedir. Bu sebeple kendi milletlerinin, belirli bir zaman içinde, devlet işlerini bilen yabancı bir idarenin yönetimi altına sokulmaya ihtiyacı olduğu inancındadırlar. Dilekleri, gelişmemiş ve geri kalmış bir milleti belki bir zaman için eğitmektir. Belge bu önsözden sonra şartlara geçiyor:

1- Padişahın hükümlerliği ve Türkiye için meşrutî bir hükûmet şekli korunacaktır. 2- Bütün

seçimlerde nisbî temsil azınlıkların hakkını temin edecektir. Bütün Osmanlı uyrukları, en alttan en üste kadar, hükûmet memurluklarına alınacaktır. 3- Finans, tarım, endüstri, bayındırlık, eğitim bakanlıklarının her birine uzman yardımcıları ile birlikte bir Amerikan başmüsteşarı getirilecek, bu müsteşarlardan kurulu Amerikan komisyonu yeni esaslara göre gereken reformları yapacak, yeni metotları getirecek, sosyal refah ve öğretimle ilgili bütün çalışmaları düzenliyecek ve tamamiyle idare edecektir. 4- Adliye reformu için Amerikan müsteşarının uygun göreceğı memleket ve milletlerden seçilecek uzmanlardan bir heyet kurulacaktır. 5- Jandarma ve polis işleri bir Amerikan umumî müfettişine ve onun seçeceği memurlara bırakılacaktır. 6- Türkiye'nin her vilâyetinde görevi yerli idarede reform yapmak olan bir Amerikan başmüfettişi ile ona bağılı uzmanlar bulunacaktır. 7- Bu şekildeki yerli idare her vilâyetin özel olarak ve en iyi yolda gelişmesi için Amerikan yardımı ile yürütülecektir. 8- Amerikan yönetimi en az on beş, en çok yirmi yıl sürecektir. Amerika'da yönetmesi istenen Türkiye'nin sınırları barış konferansında tesbit edilecektir."

Viyana kapılarına kadar giden koca Osmanlı İmparatorluğunun son aydınları, hem de koyu milliyetçi aydınlar kuşağının son sözü bu idi.

Paris'te Osmanlı Devletini ortadan kaldırmak isteyenlerin, gerekçe olarak bu belgeyi yabancı dillere çevirmekten başka kullanacakları hiçbir zahmetleri yoktu.

Sınırlarımızı bile bizi medeniyetlerinden saymıyanların keyiflerine bırakıyorduk. Ordumuz için tek bir sözümüz yoktu.

Kendi kendimizden kurtulmak istiyorduk.

1918 Aralığında bütün ekonomi, bütün iç ve dış ticaret, bakkallara kadar arşılarımız, kadrolarında bir tek Türk bulunmıyan banka ve imtiyazlar, şirketler, hepsi Hristiyan, Yahudi veya ecnebi idi. Su, ışık, gaz, her türlü ulaştırma, telefon, rıhtımlar ve limanlar, fenerler hepsi yabancıların elinde idi. Türk halk yığınları medrese eğitimi altında, vicdan ve kafa karanlığı içinde idi. Sivil eğitim pek küçük bir azınlıkça benimsenmişti. Amerika şüphesiz Ermenilerin yurtlarına dönmelerine engel olmiyacaktı. Türklere Hristiyanlardan farklı davranmasa bile, onun idaresi altındaki bir Türkiye'nin 1919+25=1944'teki durumunu göz önüne getirir misiniz? Türkiye Türklerinin bugünkü Bulgaristan veya Yunanistan yahut Yugoslavya Türk ve Müslümanlardan ne farkı kalacaktı? Acaba Amerika Türkiye'yi kaç otonomiden kurulma bir federasyon olarak bırakacaktı?

İ çöküşün bir iki örneğini daha verelim: Süleyman Nazif, ki Fransız askeri İstanbul'a girdiğı zaman "Kara gün" diye yazdığı bir fıkra için az daha kurşuna dizilecekti, Veliht Mecit Efendinin de bulunduğu bir toplantıda İstanbul'u göz yaşları içinde coşturdu idi, Rauf Orbay'ın Malta hatıralarında anlattığına göre bir gün koca vatansever komutan Yakup Şevki Paşa'ya:

- Vatanları nehirler sınırlamıştır. Siz de ben de Fırat'ın öbür yakasındayız. Türk sayılmayız.

İngilizlere başvurup sürgünden kurtulalım, demiş ve hayli hakaret görmüştü. Aynı Süleyman Nazif Mihran'ın gazetesinde Ali Kemal'e sığındı ve "Sen haklı imişsin!" dedi. "Akşam" da kendisine pek ağır hücumlarda bulunmuştum.

Sevres Antlaşması padişah delegelerine verilirken Clemenceau'nun müttefikler adına verdiği nutkun yukarıdaki belgede birinci sınıf vatansever Türk aydınlarının söylediklerinden farkı var mı idi:

"Ne çare ki Türk milletinin değerleri yanında başka unsurları idare edebilmek yeterliğı göremiyoruz.

Tecrübeler pek uzun bir zaman içinde o kadar çok tekrarlanmıştır ki sonucu üzerinde hiçbir şüpheye düşülemez. Tarihte birçok Türk başarıları, birçok da Türk felâketleri vardır. Başarıları birtakım yabancı kavimleri Türk egemenliğı altına alınmasından, felâketleri ise bu kavimlerin o egemenlikten yakalarını kurtarmalarından ibarettir. Ne Avrupa, ne Asya, ne de Afrika'da hiçbir zaman, Türk egemenliğı altına giren bir memleketin maddî refahı ve medenî düzeyi düşmediğı olmamıştır. Sonra bir memleket üzerinden Türk egemenliğı kalkınca o memleketin maddî refahı ve medenî düzeyi yükselmediğini gösterir hiçbir misal de yoktur. Türk savaşta kazandığını barışta feyizlendirecek yeterliğı göstermemiştir."

Folklor tipi şiirlerini o kadar sevdiğimiziz ve fıkraları ile o kadar eğlendiğimiziz, tam "millî" tipte Rıza Tevfik, ki Maarif Nazırı ve delege olarak Paris'te gitmişti, antlaşmayı pek ağır bulup bir defa da padişaha ve onun vezirler meclisine (1) danışmak kararı veren heyete kızmış ve gazetecilere şöyle demişti:

- Clemenceau bizi bir hayli iyi haşladı. İler tutar yerimizi bırakmadı. Yerden göğre hakkı vardı ya hoca adamın. Fakat bizimkiler meram anlıyacak takımdan mı? Elimize verilen sulh muamelesini hemen oracıkta imza edip işin içinden çıkacağımız yerde bir şey yapmadan dönüyoruz. Neymiş?

Bir daha padişaha arz etmek lâzımmış. Yahut da nazırlar meclisinde görüşülmesi gerekirmiş. Bu da yetmiyormuş gibi sadrazam paşa, Allah selâmet versin, bir de Âyan Meclisi'nin fikrini almağa mecburuz, demesin mi? Clemenceau'yu da beni de hafakanlar boğuyordu...

İngilizlere göre, padişah onlarla, Bab-ı âli onlarla, ordu dağıtılmış, Enverci ordu ve kolordu

kumandanları ayıklanmıştır. Belli başlı İttihatçılar tutulmuş ve hapse atılmıştır.

Türkiye'de her şey yapılabilir.

Trakya Yunanistan'a, Doğu genişliyecek olan Ermenistan'a, İzmir ve Hinterlandı Yunanistan ve İtalya'ya, Kilikya Fransızlara verilmek korkusu içindedir. Hürriyet - ve - İtilâf Partisi büyük devletler ne yaparlarsa hepsini haklı bir ceza gibi görmektedir. Her vatansever İttihatçı, her İttihatçı da Ermeni öldürmek ve Türkiye'yi savaşa sokmak suçlusudur. Nereden bir protesto sesi gelirse ona hemen İttihatçılık damgası vurulur. Bununla beraber bazılarının merkezi İstanbul'da da olsa Doğu, Güney, Ege ve Trakya'nın haklarını korumak için millî dernekler kurulmuştur. Bunlar dağınıktır. Her biri kendi bölgesinin kaygısında. Yaptıkları da o bölgelerde Türklerin çoğunlukta olduğu gösterici istatistikler toplamak ve yayınlarda bulunmak. Doğunun batı ile, kuzeyin güneyle ilgisi yok. Çünkü "baş" yok. "Toplayıcı", "birleştirici" yok. Vali, kaymakam, jandarma, polis, asker İstanbul'a bağlı.

Hükümet boyun eğicilerin elinde. Ama yurtta:

- Hayır... sesleri var. Hele Ermeniyeye, Ruma köle olmak bu Türklüğü çıldırtıcı bir şey... Ne yapmalı?.. Evet ne yapmalı? Daha Mondros Mütarekesi imzalanır imzalanmaz Adana'ya gidip bu suali Yıldırım Orduları Kumandanı Mustafa Kemal'e soralım: Mustafa Kemal diyor ki: "Kumandasını üzerime aldığım kuvvetler şunlardı: Birinci ordu, karargâhı Adana. Yedinci ordu. Hicaz kuvvetleri ve Maan'da bazı birlikler... Şu tedbirleri düşünüyorum: Doğrudan doğruya elim altında bulunan kuvvetleri geçirdikleri felâketlere rağmen gene gerçek kuvvetler hâline getirmek, düzenlemek, ayıklamak, güçlendirmek! Hicaz ve Maan'da bulunanları hiç hesaba katmıyordum. Onların esir düşmeğe mahkûm olduklarını daha iki yıl önce Enver ve Cemal paşalara söylemiştim. Musul yakınlarındaki altıncı orduyu faydalanılabilir bir hâlde görmek isterdim. Bu maksatla ordunun kumandanı ile doğrudan doğruya haberleşmeğe giriştim. İstanbul ve Çanakkale çevresindeki kuvvetlere umut bağlamıyordum. Doğuda Azerbaycan ve İran'da bulunan ordularla hiçbir temas ve ilişkim yoktu. Aden kapısını zorlayan Sait Paşa tümeninin varlığını hatıra bile getirmiyordum. Fakat her şeyden önce elim altında bulunan iki orduyu istediğim gibi kuvvetlendirmek, bütün felâketlere rağmen Türk sesini duyurabilmek için lâzımdı. Bu yolda işe koyuldum. Bana yardım eden ordu, kolordu kumandanları ve kurmayları her ihtimale karşı benimle olmalıya söz vermiş şahsiyetler idi. Böyle olmıyanları birer bahane ile uzaklaştırdım."

Bu sırada İstanbul'dan Mondros Mütarekesinin imzalandığı haberi ve bu ordunun da mütareke şartlarına göre görevlerini yerine getirmesi emri geldi.

Yıldırım Orduları Grup Kumandanı Mustafa Kemal Paşa memleketi ve milleti için olduğu gibi, kendisi için de yeni bir devir başladığına mı hükmetmiştir, nedir, mütarekename şartlarını ve bunlar üzerinde Bab-ı âli ile tartışmalarını bez kaplı bir cep defterine geçirmiştir. Sayfalarda kırmızı mavi kalemle işaretleri ve ara sıra "benim imzam" gibi notları vardır.

Mustafa Kemal, son çağ Türk tarihinde parlayıp sönen birçok şöhretler gibi tesadüflerin adamı değildi. Onun askerlik ve reformculuk hayatı, ta ilk gençliğinden beri âhenkli ve hiçbir zaman çelişmiyen bir gelişme gösterir. 1918'de Suriye kuzeyinde Birinci Dünya Harbinin son savaşını veren Mustafa Kemal Paşa, henüz genç bir kurmay subayı iken Arnavutluk isyanında, sadece sanat üstünlüğü ile kendini belirten ve arkadaşları arasında imtiyazlandıran Mustafa Kemal Bey'dir. Çankaya sofrasında konuşan Atatürk de, daha Meşrutiyetten önce Selânik birahanelerinden birindeki masasında konuşan Mustafa Kemal Bey'in tıpkısıdır. Kafası bin bir fikirle, içi bin bir ihtirasla kanar, fakat hiçbir zaman aklının yolundan şaşmaz. Onda idealist ve realist iç içe girmiştir. Daima ateşli ve o kadar hesaplıdır. Dehâ uzun bir sabırdır, demişler. Mustafa Kemal hiç acele etmemiş, eline geçen hiçbir fırsatı da kaçırmamıştır.

31 Ekim 1918'de Türkiye, Birinci Dünya Harbini Almanya ve Avusturya imparatorluklarını yenerek kazanan büyük devletlere teslim olmuştur. "Yapacak bir şey kalmamıştı." Türklüğün kaderi zafer devletlerinin lütuflarına bağlı idi. Geçmiş ve yıkılmış idareyi bütün suçları ile harpçi liderlere ve onların partisine mal ederek ve bunda ne kadar samimî olduğumuzu göstermek üzere hele İngilizlere tam bir boyun eğişle bağlanarak, "ne verseler ana şakir, ne kılsalar ana şad" tevekkül kapısından ayrılmamalı idik.

O günlerde memleketin hiçbir tarafında hiçbir dayanma yoktur. Mütareke şartları, sadrazam ve Başkomutanlık Kurmay Reisliği tarafından Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına da bildirilmiştir ve bu şartlara göre kendisine düşen görevin yapılması emredilmiştir.

Mustafa Kemal'e göre bir iş başında bulunan herkesin daima yapacağı bir "şey" vardır. Bir görev ve sorumluluk adamı, "teslim olmaz". Nitekim Yıldırım Orduları Grubu Komutanı mütareke şartlarının bazılarını çok karışık ve gelecek için tehlikeli görmektedir. Daha 11 Kasım'da İzzet Paşa'ya bir telgraf yollayarak, Toros tünelleri, Suriye sınırı gibi meselelerde ve mütarekenamenin birtakım şartlarında karışıklık olduğunu söyler ve açıklama ister. İzzet Paşa hemen cevap verir: Toros tünelleri İtilâf devletleri kuvvetleri tarafından sadece "korunma" için işgal olunacaktır. İşletme

ordular grubuna aittir. İtilâf kuvvetlerinin Amanos tünellerini de işgal etmeğe hakları yoktur. Suriye'deki garnizonların teslim olması maddesi de "ihtiyat" olarak yazılmıştır. Cephe'deki kıt'alar bunlar arasında değildir.

Yıldırım Orduları Komutanı bu telgraftan rahat etmez. Bir cevap yazarak: "Suriye'deki garnizonların teslimi ihtiyat olarak yazılmış bir maddedir, diyorsunuz, benim anlayışıma göre bu madde İngilizler tarafından bizi aldatmak için konmuştur, mütareke şartlarını hükûmetin başka türlü, İngilizlerin başka türlü anladıklarına şüphe etmiyorum, nitekim İngilizler bu gece (5/6.11.1334 - 1918) raporla anlatacağımız üzere Suriye kıt'asındadır diyerek yedinci ordunun teslimini istemişlerdir. Kilikya sınırını sormaktan maksadım, bu tarihî ismi kabul eden hükûmetin bu bölgeyi gösteren İngilizce atlasta Kilikya sınırının Maraş kuzeyinden geçtiğini dikkate alıp almadığını anlamaktı, çünkü benim fikrimce Adana ismi yerine tarihî Kilikya ismini koyan İngilizler Suriye sınırlarını Kilikya kuzey sınırı doğusuna uzanmasından ibaret kabul etmektedirler" diyor.

5.11.1918 tarihli bu telgrafın sonu şu cümle ile bitmektedir: "Pek ciddî ve samimî olarak arz ederim ki mütareke şartları arasında anlaşmazlıkları giderecek tedbirler alınmadıkça orduları terhis edecek ve İngilizlerin her dediğine boyun eğecek olursak, İngiliz ihtiraslarının önüne geçmeğe imkân kalmıyacaktır."

Bab-ı âli ruhu ve kafası ile Kuvay-ı Milliye kafası arasındaki derin ayrılığı belirten ilk tarihî belge budur, sanıyoruz. Mustafa Kemal, sonradan, son cümlelerin yanını pek kalın bir mavi çizgi ile çevirmiştir.

Sadrazamın konağından Adana'ya 5.11.1918'de şu telgraf gelir: "Mütareke şartlarına göre gerçi İngilizlerin İskenderun'u işgal etmeğe hakları yoksa da Halep çevresindeki ordularını beslemek için İskenderun'dan faydalanmak istemeleri de haklı bir istek mahiyetindedir. Mütarekenamedeki bir hayli maddeleri tadil ederek, vaktin darlığından dolayı bize yalnız 'şifahen (ağızdan) izahat ve teminat' veren İngiliz delegesinin bu 'centilmenliğine karşı' bir karşılık olmak ve 'Yunanistan'ın faaliyet sahasına çıkarılmamasını' temin etmek üzere İskenderun limanından İngilizlerin erzak ve saire taşımak için istifade etmelerine ve İskenderun-Halep yolunu tamir edebilmelerine müsaade etmekte bir mahzur görmüyorum. Bununla İskenderun liman ve şehrini terk etmiş olmuyoruz. Askerî ve mülkî hükûmetimiz yine yerli yerinde kalacaktır. Keyfiyeti kendi tarafınızdan İngiliz Suriye ordusu kumandanlığına bildiriniz."

Bu emri Mustafa Kemal'in aklı almaz. Hemen cevap verir: "Halep çevresindeki ordularını beslemek için İngilizlerin İskenderun'dan istifade etmek istemeleri haklı değildir. İngilizlerin eline geçen Halep şehrinde milyonlarca erzak olduktan başka, mütarekenin 21 inci maddesine göre Halep'te İngiliz ordusuna beslemece yardım etmek lâzım gelirse, pek çok erzak bulunan Kilis ve Antep taraflarından kendilerine istedikleri satılabilir. Sizi temin ederim ki maksat Halep'teki İngiliz ordusunu beslemek değil, İskenderun'u işgal etmek ve İskenderun-Kırıkhan-Katma yolu ile hareket ederek yedinci ordunun ricat hattını kesmek ve bu orduyu, Musul'da altıncı orduya yaptıkları gibi, teslim olmaktan çekinemez bir vaziyete sokmaktır. İngilizlerin Ermeni çetelerini bugün İslâhiye'de harekete geçirmiş olmaları da bu zannın yanlış olmadığını gösterir. İngiliz delegesinin centilmenliğini ve buna karşılık göstermeği 'idrak ve takdir nezaketinden mahrum' bulunduğumu arz ederim. Yunanistan'ın faaliyet sahasına çıkarılmaması ile İngilizlerin İskenderun-Halep yolunda yerleşmelerindeki mantıkî münasebeti anlayamadığım gibi bu hususta müsamahayı da pek mahzurlu görüyorum. Onun için meseleyi sizin tarafınızdan İngiliz Suriye ordusu kumandanına bildirmekte mazurum. İskenderun'a her ne sebep ve bahane ile asker çıkarmağa teşebbüs edecek İngilizlere ateşle karşı konulmasını ve yedinci orduyu da, bugün bulunan hatta pek zayıf ileri karakol tertibatı bırakarak kuvvetlerini, Katma-İslâhiye istikametinde hareket ettirip Kilikya sınırları içerisine geçirmesini emrettim.

"İngilizlerin aldatıcı muamele, teklif ve hareketlerini İngilizlerden fazla haklı ve nazik ve buna karşılık gösterecek emirleri tatbik etmeğe yaradılışım müsait olmadığından, hâlbuki Başkomutanlık Erkân-ı Harbiyesinin içtihadına uymadığım takdirde birçok ithamlar altında kalmaklığım tabîî bulunduğundan kumandayı hemen teslim etmek üzere yerime tayin buyuracağınız zatın sür'atle gönderilmesini rica ederim."

Bu telgrafın üstünde "aceledir" ve "tehir eden idam olunur" işaretleri vardır.

İngilizlere ateşle karşı koymak? Sadrazam ve Başkomutanlık Erkân-ı Harbiye Reisinin ve hükûmetinin aklı başından gider. 6.11.1918'de Grup Kumandanlığına bir telgraf gelir. Bunda silâh kullanma emrinin hemen geri alınması, mütarekenamenin tatbikinde zorluklar çıktığı, fakat bu zorlukları kabul ettiren şeyin gaflet değil, "kat'î mağlubiyetimiz" olduğu bildirilmekte ve siyasî teşebbüslerde bulunulduğu da ilâve edilmektedir. Telgrafta, "grubun kaldırılması, karargâha Dördüncü Ordu Karargâhı unvanı verilmesi muvafık görüldüğü, fakat vazife başında bulunanların bundan kaçınmıyacaklarına güvenildiği" de bildirilmektedir.

Mustafa Kemal'in 7.11.1918 tarihli cevabında şöyle denilmektedir: "İskenderun'a çıkacaklara ateşle karşı konulması hakkındaki emrimin maddesi şudur: İngilizlerin muhtelif bahanelerle yedinci ordu küt'alarını müşkül vaziyete sokmak istediklerini anlıyorum. Buna meydan vermemek üzere Üçüncü Kolordu İskenderun'a kuvvet çıkarılmasını, Yirminci Kolordu için beşinci maddede zikrolunan harekât nihayet buluncaya kadar icap ederse ateşle men edecektir. Bu harekât nihayet bulmuş olduğundan silâh kullanma hakkındaki emrin de tatbik edilmesine lüzum kalmamıştır."

Telgrafta Mustafa Kemal siyasî teşebbüslerde bulunulduğu fıkrası ile hemen hemen alay eder: "Mazhar-ı eltaf-ı süphâniyye olmanızı tazarru ederim" der. Karargâhtaki görevine devam etmesi fıkrasına da, şu kâhince cevabı verir: "Cephedeki hareketlerin tarafımdan ifasında izhar buyurulan emniyetin samimiyetine şüphe etmem. Bu samimiyet ve teveccühe itimadımın derecesi, memleketin kurtulması için uhde-i âcizaneme muhavvel vazifelerin tatbik-i filiyatında sübut bulacaktır." Devletin durumu hakkındaki ihtarları aynı telgrafta şöyle karşılamıştır: "Bugünkü vaziyetin nezaketini bütün mahiyeti ile takdir edebileceğimde tereddüt etmeniz kadar beni müteessir edecek bir şey olamaz. Vazife yaparken yalnız memleket selâmetini hedef edinen icraatımın ve bunun lüzum gösterdiği ricalarımın su-i telâkkiye uğramamasını rica ederim." Mustafa Kemal'in sezindiği tehlikelerde nasıl doğru gördüğü hemen meydana çıkmıştır. 8.11.1918 tarihli bir telgrafı ile İzzet Paşa şunları bildirmektedir: "Bugün Britanya hükûmeti tarafından aldığı emir üzerine Visamiral Galtrop İskenderun şehrini, General Allenby tarafından bildirilecek müddet içinde teslimini talep etmiş ve kabul olunmazsa generalin şehri cebren işgal edeceğini bildirmiştir. Bu bapta mütarekenamenin yedinci, onuncu, on birinci maddelerine göre şehrin teslim teklifine hakkı ve selâhiyeti olduğu ve harbe devam etmekten mutlak surette âciz bulunduğumuza göre güç hâl ile akdettiğimiz mütarekenin İskenderun şehri için feshedilebileceği, onun için teklifin kabul edilmesi zarurî olduğu ilâve edilmektedir."

Telgrafta Mustafa Kemal'i sinirlendiren bir fıkra şudur: "İskenderun limanından ve Halep şosesinden istifade edebilecekleri teklif edilmiş iken böyle 'dehşetli' bir cevap karşısında kalmaklığımıza da İtilâf devletlerinin ilk müracaatlarına tarafınızdan sert ve soğuk cevap almalarının da 'dahl-i küllisi' olduğu 'kaviyyen mehluz' olduğundan 'ibraz-i fütur' etmemek şartı ile bu aczimizin dikkatte bulundurulması lâzımdır."

Mustafa Kemal'in sadrazama mütareke defterindeki son şahsî cevabı şu olmuştur: "İskenderun limanından ve Halep şosesinden istifade etmeleri hakkında İtilâf devletlerinin ilk müracaatlarına tarafımızdan sert ve soğuk cevap verilmiş olduğu telâkkisinin sebebi anlaşılmamıştır. Bilâkis oradaki kumandanımızın İngilizlere cevapları çok nazikâne olmuştur. İngilizlerin 'dehşetli' bulduğunuz en son müracaatlarının sebeplerini başka yerde aramak lâzımdır ve tedricen bütün memleketimizi istilâ etmeğe kadar varacak olan böyle 'dehşetli' müracaatların tekrarlanacağına şüphe olmadığından, asıl sebeplerin muhakeme edilmesi lüzumunu arz etmeği vazife addederim. İngilizlerle akdolunan mütarekenin imza altındaki şekli devletin sıyanet ve selâmetini muhafaza eder mahiyette değildir. Bu mütareke maddelerinin, müphem ve şümüllü medlûllerini bir an evvel tesbit etmek lâzımdır. Yoksa İngilizlerin tekliflerine bugüne kadar olduğu gibi mukabele edilmekte devam olunursa, şimdi Kilis - Payas hattına kadar olan araziye isteyen İngilizlerin yarın Toros'a kadar olan Kilikya mıntakasını ve daha sonra Konya - İzmir hattının işgali gibi tekliflerin birbirini takip edeceği ve ordumuzun kendileri tarafından sevk ve idare, hatta vükelâmızın Britanya hükûmeti tarafından intihap edilmesi gibi teklifler karşısında kalmaklığımız ihtimalden uzak değildir. Aczimiz ve zaafımız derecesini pek iyi bilirim. Bununla beraber devletin yapmağa mecbur olduğu fedakârlığın derecesini de tayin ve tahdit etmek lâzım geleceği kanaatini muhafaza ederim. Yoksa Almanya ile ittifak hâlinde sonuna kadar harbe devam edilerek büsbütün bozguna uğradığımıza göre, İngilizlerin elde etmek istediklerini onlara kendi yardımımızla bahşetmek, tarihte Osmanlılık için, bilhassa bugünkü hükûmet için pek kara bir sayfa vücuda getirir. Vatanın âkibeti ile endişeli olmaktan mütevellit ve samimî olduğuna şüphe edilmemek lâzım gelen işbu mütalâalarımın münakaşa mahiyetinde telâkki edilmemesini rica ederim. Bilhassa sizce yakından malûm olmuştur ki, âcizleri her ne hâl ve her ne vasıfta bulunursam bulunayım doğru olduğuna kani olduğum ve icap edenlere bildirilmesini memleket selâmeti icabı saydığım içtihatlarıma bağlı kalmaktan nefsimi menetmeğe muktedir değilim."

Mustafa Kemal ondan sonra İstanbul'a gelecek, Anadolu'da İstiklâl Mücadelesine başlamak fırsatını bekliyecektir. Mütarekenin o ilk günlerinde olduğu gibi, kendisine hâkim olan başlıca fikir elde kalan silâhları ve kuvvetleri mümkün olduğu kadar içeriye alarak saklamak ve ilk ayaklanmada kullanmaktır. Bütün komutan arkadaşlarına bunu tavsiye eder. Mustafa Kemal'a göre İngiliz adaları halkı yeni bir harbe tutuşmağı istemez. İngilizlerin esas menfaatlerine dokunulmadıkça, Anadolu'da bir mukavemet hareketine girişilebilir. Mustafa Kemal bunu Hürriyet ve İtilâf hükûmetlerine de telkin

etmiştir. Onlar sadece gülmüşlerdir.

Görülüyor ki o daha ilk günden bir "dayatmacı" idi. Yukarıdaki tartışmalara özel önem verdiğim için bu hatıralar içine katmış değilim. Fakat umutsuzlar ve bitkinler ruhu ile, vatan için ve şeref için en kötü şartlar içinde dahi daima yapacak bir şey olduğu düşünüşünden ve duyusundan ayrılmıyan dayatışçılar ruhu arasındaki farkı göstermek istedim.

Eğer bu dayatışçılık ruhu olmasaydı Fransızlar güney vilâyetlerimize yürüdükleri zaman, kendiliğinden karşı koyucu halk hareketleri olabilir miydi? Yunan istilâsına karşı da, hiçbir komutasız, önceden ve arkadan tertipsiz, ayaklanmalar olur mu idi?

İzzet Paşa istifa edeceği zaman Mustafa Kemal'in İstanbul'da bulunması doğru olacağını kendisine yazar. O da İstanbul'da krizli günler geçirildiğini anlıyarak, komuta ettiği grup da kaldırılmış olduğu için, İstanbul'a hareket etti. 19 Kasım 1918'de İstanbul'dadır. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basacaktır. Aradaki altı ayı İstanbul'da nasıl geçirmiş olduğunu bana anlatmıştı. Kurtuluş tarihimizde bu altı ayın büyük önemi vardır.

Mustafa Kemal'in harbe girilmesine karşı olduğu, Enver'le ve İttihatçılarla durmadan savaştığı bilindiği için, ne henüz iktidarı almamakla beraber asıl gücü ellerinde tutan Hürriyet - ve - İtilâfçıların, ne de İngilizlerin ondan bir şüpheleri yoktu. Tam fırsat gelmedikçe sırlarını tutmayı ve sabırlı olmayı bilen de bir adamdı.

İstanbul'da önce İzzet Paşa'nın kaldığı sadrazam konağına gitti. Kendinden dinlediğine göre çekilmenin sebebi bir haysiyet meselesi idi. Mustafa Kemal bunu doğru bulmadığı, yeni sadrazam Tevfik Paşa'nın hükûmet kurmasını önlemek ve İzzet Paşa'nın tekrar iktidara gelmesini sağlamak için çalışmanın doğru olacağı fikrinde olduğunu bildirdi. Bu fikrini kabul ettirmiş, hatta yeni bir nazırlar listesi de hazırlanmıştır. Hemen Meclis üyeleri ile buluşma ve görüşmeler yaptı. Harpten kalma Meclis henüz dağılmış değildi. Tevfik Paşa'ya güvenoyu verileceği gün sivil esvapla Meclise gitti. Birtakım milletvekilleri düşünüyorlardı ki eğer güvensizlik oyu verirlerse Meclis dağıtılabilir. Fakat güvenoyu vermekle vakit kazanılıp belki faydalı işler de yapılabilir. Hâlbuki Meclis zati dağıtılacaktı. Dağıtacak olan da Tevfik Paşa idi. Ama Meclisi dağıtabilmek için önce ondan güvenoyu almalı idi. Ayaküstü bir sürü tartışmalardan sonra önemli sayıda milletvekilleri bir salonda toplandılar ve Mustafa Kemal'i de çağırdılar, Mustafa Kemal aydınlatıcı açıklamalar yaptıktan sonra güvensizlik oyu verilmesini tavsiye etti. Hazır bulunanlar teklifini kabul ettiler ve dinleyiciler locasında oyların sayılmasını beklerken, Tevfik Paşa'nın çoğunlukla güvenoyu aldığını öğrenerek şaşıtı, kaldı.

Evine döner dönmez saraya telefon ederek padişah'tan bir görüşme izni istenmesini söyledi.

Maksadı kendisi ile açık görüşmek ve en iyi tedbirleri almasına yardım etmektir. Padişah cuma selâmlığına gelmesi ve kendisi ile orada görüşeceği cevabını verdi. Hemen konuşmak mümkün olmamıştı. Cuma günü namazdan sonra Vahidüddin, Mustafa Kemal'i yanına aldı. Hayli uzun görüştüler. Fakat Mustafa Kemal istediklerini söylemeye fırsat bulamadı. Tam bir önsöz yaparken padişah konuşmayı keserek:

- Ordunun komutan ve subaylarının seni çok sevdiklerinden eminim. Bana teminat verir misiniz ki onlardan bana bir zarar gelmeyecektir?

- Ordu tarafından aleyhte harekete ait duyduklarınız var mı, efendim?

Padişah gözlerini kapadı, olumlu olumsuz bir şey demedi, Mustafa Kemal cevap verdi:

- Gerçi ben İstanbul'a geleli ancak birkaç gün oldu. Buradaki hâli yakından bilmiyorum. Fakat ordu komutan ve subaylarının zat-ı şahanenize karşı bulunması için hiçbir sebep olabileceğini sanmıyorum. Onun için temin ederim ki hiçbir fenalık beklemeyiniz.

- Yalnız bugünden bahsetmiyorum. Bugünden ve yarından!

Padişah bir karar vermiş olmalı idi. Ayağa kalktı ve şu sözlerle buluşmaya son verdi:

- Siz akıllı bir komutansınız. Arkadaşlarınızı tenvir (aydınlatmak) ve teskin (yatıştırmak) edeceğinizden eminim.

Çok umutsuzca, fakat üzüntüsünün sebebini pek de anıyamıyarak yanımdan çıktı.

İki gün sonra Meclis dağıtılmıştı. "Şişli'deki evimde vaziyeti düşünüyordum. İstanbul sokakları İtilâf askerlerinin süngülü askerleri ile dolu idi. Boğaziçi, topraklarını sağa sola çeviren düşman harp gemileri ile mavi suları görünmeyecek kadar örtülmüştü. Herkes ancak gündelik ihtiyaçları için evlerinden çıkıyor, yollarda hatır ve hayale gelmeyen hakaretlere uğramamak için caddelerin duvar diplerinden büzülerek, eğilerek ve korkarak gelip gidiyordu. Her türlü ihtiyatlara rağmen her türlü saldırış ve sataşma sahneleri gene eksik değildi. Koskoca İstanbul ve yüz binlerce halkın sesleri kısılmış bir hâldeydi. Çok şaşılacak şeydir ki ayaklar altında çiğnenen bu şehirde hâlâ bir saltanat, bir hükûmet, bir varlık bulunduğunu sananlar vardır."

Bir gün anasının Akaretler'deki evinde iken kapıyı İtalyan askerlerinin zorladığını haber verdiler.

Arama yapacaklardı. Aşağı indi, kendisinin kim olduğunu söyleyerek, yukarı çıkmamalarını istedi.

Mustafa Kemal'in pek sinirli olduğunu gören subay:

- Biz böyle emraldık, dedi.
- Size bu emri veren kimdir?
- Kumandanımız!

- Kumandanınızdan size emir almiya çalışırım. O zamana kadar siz olduğunuz yerde kalınız. Subay nazik davrandı. Evde telefon olmadığı için bir köşe yukarda oturan bir general arkadaşının apartmanına koştu. İtalyan temsilciliğini aradı, başına geleni anlattı, bir müddet sonra kendisine "Affedersiniz, bir yanlışlık olmalı... askerlerin başındaki subayı çağırırsanız emir verilecektir," dediler. Subay geldi, konuştular ve evi zorlamaktan vazgeçtiler. Ertesi günü de Şişli bölge komutanından, bu eve kimse dokunamaz, diye yazılı bir kâğıt getirdiler. Birkaç gün sonra İtalyan olmıyan bir asker takımı gene eve geldi. Mustafa Kemal yoktu. Kendilerine kâğıdı gösterdiler. Askerlerin başındaki subay, ki İngilizdi, İtalyan belgesini yırttı ve bütün evi aradı.

Bu sıralarda Mustafa Kemal'in başından bir ticaret ve bir gazete macerası geçiyor: Ordular Grubu Kumandanlığından İstanbul'a geldiği zaman bazı ahabları bakmışlar ki Atatürk'ün üç beş bin lira tasarrufu var:

- Artık bir vazifeniz yok, böyle arkası gelmiyen masrafa dayanılmaz, paranızı bir ticarete koysak, demişler.

- Ama ben ticaret bilmem ki...

- Bilmenize hacet yok, efendim. Mesele, A... Beyefendiye sizin bu ehemmiyetsiz paranızı kabul ettirebilmekte. Ondan sonra paranız kendiliğinden işler, durur.

Söyleyen eski bir ahabı. A... Beyefendi de tanımadığı bir İstanbul kibarı. Kendi kendine, öyle ya topu topu birkaç bin lira var, anamın sandığında duracağına A... Beyefendi kim ise, onun sermayesi içinde dönüp çoğalsa hiç de fena olmaz, diye düşünür. Ahabı:

- Dün hatırıma geldi de A... Beyefendiye danışmadan size geldim. Onun razı olacağını söyleyemem. Çok büyük işler görür. Bunlar arasında birkaç bin liranızla alâkadar olacağını tahmin etmiyorsam da bu defa görüşür, tanışırsınız... Pek hoşsohbet bir zattır da...

A... Beyefendi akşam meclislerinden birine davet eder. Mustafa Kemal yanına Fethi Bey'i alarak gider. Niyeti beyefendi lütuf buyurursa, Fethi Bey'in tasarrufunu da kendi parasına katarak "nemalandırmak"tır.

İstanbul tarafında bir konağa girmişler. Sofra, yemekler, salon hepsi yerinde. Beyefendi Bâb-ı âli uslûbu ile sohbetler açar, terbiyeli konuşur, pek nezaketli dinler, ticaret ve para gibi bahislere tenezzül edip dokunmaz bile! Mustafa Kemal içinden, galiba bizi beğenmedi, paramızı kabul etmiyecek, diye kaygılara bile düşer. Bir aralık, hani bizim mesele, der gibi ahabına göz ucu ile işaret eder. Ahabı sonunda güçlkle meseleyi açar, beyefendi yarı dinler, yarı dinlemez:

- Hele paşa hazretleri yazıhaneye teşrif etsinler de... gibi yarım ağız bir vaitte bulunduktan sonra felsefeye mi, politikaya mı, bir kibar bahse daha geçer.

Gece geç vakit konaktan çıkmışlar. Mustafa Kemal yolda Fethi Bey'e:

- Nasıl? demiş.

- Nesi nasıl? İş nedir? Ne verilecek? Ne getirecek? Bir şey söylemedi ki...

- Tuhafsın Fethi, adamın nezaketine, kibarlığına baksana... Kendisinden böyle adî şeyler sorulur mu hiç?

- Ben bilmediğin işe senetsiz kontratsız on para koymam, der.

Mustafa Kemal, inatçılığı yüzünden, arkadaşının böyle bir fırsatı kaçırmasına onun hesabına esef eder ve ertesi sabah anasının da:

- Ne yapacaksın yavrum? Sakın parayı elinden kapmasınlar? gibi ihtiyatlı sözlerine karşı da, âdeta beyefendi hesabına sıkılarak parasını alıp götürür. Yaveri Cevat'ın galiba yüz elli lirası birikmiş. O da rica ederek bu sermayesini komutanının parasına katmış. Yolda Mustafa Kemal'in korkusu, ya kabul buyurmazsa? Yazıhaneye gitmişler. Beyefendi Mustafa Kemal'in zarfını almış:

- Bir defa saysanız...

"Sözüne değer mi?" gibi bir yarı gülüşle baktıktan sonra kasasını açmış, içine atıvermiş.

Binlerce liranın eksik olup olmadığını bile merak etmiyecek kadar kibar olmak için kim bilir ne kadar zengin olmalı, diye düşünen Mustafa Kemal, sermayesinin de konduğu ticaret işinin teferruatı üzerine konuşmaktan bile sıkılmış. Çıkıp gitmişler.

Nihayet işi ahabından sorabilmiş. O da bir incir meselesinden bahsetmiş. İzmir'den bir yelkenliye konacakmış. Bir yere götürülecek, satılıp bir şeyler alınacak. O İstanbul'a gelecek, karma karışık, dolambaçlı bir iş ama, ahabı:

- Büyük kâr böyle olur. Yüzde ikiden, yüzde üçten ne çıkar? Bir iki dönüşte konan para iki misline çıkmalı ki bir şey anlayasınız.

Bir iki dönüşte iki misli, üç dört dönüşte dört misli, Mustafa Kemal anacığına alacağı evi hayalinde bir iyi döşemiştir bile!

Günler geçer. Yelkenli bu, gün ölçüsüne gelmez. Haftalar geçer, Mustafa Kemal Fethi Bey'e bir sorayım, der o soğukkanlı ve realist:

- Ne yelkenlisi, ne inciri birader... Mükemmel dolandırdılar seni... derse de, atlas döşeli kupa, sofa üstündeki kristal kadehler, yaldızlı koltuklar, sonra beyefendinin para zarfını şöyle kasaya doğru atışı gözü önünde canlanan Mustafa Kemal arkadaşına kızar:

- Sen de hep böylesin. Her şeyin fena taraflarını bulursun, diye sinirlenip yine ahababı ile soruşturur. Yanlış bir limana mı gitmişler, yoksa incirde kurt yokmuş da var diye rüşvet mi istemişler, boşalmış da yerine yükleneceği mi beklemekte imişler, her görüşmede yeni bir havadis! Hatta hepsinin beyefendide telgrafları var.

Bir gün bütün cesaretini toplayıp beyefendiye gider. Aaaa... Sanki hiçbir şey yok. Adamcağız masanın başında, eski hal, eski düzen... Büyükdere Postası sekiz on dakika rötar yapmış gibi bir şey... Mustafa Kemal, zahir büyük tüccarlık bu, hiç tecrübem olmadığı için ben telâşlanıyorum galiba, diye ayrılıp yine beklemeye koyulursa da içine nihayet bir şüphe de girmiş. Ha geldi ha gelecek günlerinde Sultanahmet meydanının deniz görür bir köşesinde zavallıya o gün ikindiye doğru enginde görünecek yelkenliyi bile gözetletmişler.

Tabii sizin de anlayacağınız üzere en sonunda tekne batmış!

Cevat ne kadar olsa küçük subay, parasız. Yüz elli lirasını kaybetmeyi bir türlü içine sindiremediğinden bir gün beyefendiyi köprü üstünde sıkıştırır.

- Buraya bak, ben paşa değilim, ya şimdi paramı verirsin, ya seni köprüden aşağı atarım, demiş ve sermayesini kurtarmış.

Mustafa Kemal, o güzel tatlı anlatışı ile bu ticaret macerasını ara sıra tekrarladığı zaman, hâlâ maaş artıklarından birikme parasına içi yanardı.

Bir müddet sonra İstanbul'da bir gündelik gazete meselesi ortaya çıkar. Gazetenin başında Fethi Bey var. Mustafa Kemal, az da olsa, sermaye koyanlar arasında.

Bu yeni ticaret büsbütün tatlı. Yazacaksın, yazdıracaksın, fikir kavgaları yapacaksın, üstelik para da kazanacaksın.

Gazete müşterisi nedir? Bir gazeteyi alanlardan yüzde kaçını ciddî yazı okur, yüzde kaçını meraklı havadisler ve tefrikalar peşindedir, Mustafa Kemal'in bunlar hakkında hiçbir fikri yok. O sanıyor ki o günkü gazetelerde Fethi Bey'den daha akıllı başyazar mı var, kendisinden daha iyi polemik ilhamları kim verebilir, o hâlde bu gazetenin sürümü de hepsinden daha yüksek olması pek tabii değil midir? Birçok fikir adamları ve yazarlar bu hataya düşmüşlerdir ve imzalı makalelerinin bir gazeteyi, ne kadar sürdüreceği sualini kendilerine sormamışlar, sonra bir gazete yazıcılığının özellikleri üzerinde de durmamışlardır. Biz okurlarımızla konuştuklarımızı birbirine karıştırırız. Konuştuklarımız seviyece, zevkçe aşağı yukarı bir ayarında olduklarımızdır. Bunlar, çok defa, gündelik gazete bile okumazlar. Beğendikleri gazete en az, ele alamadıkları gazete ise en çok satar. Evet, gazetecilik de bir ticaret ama, bir fikir adamı için dahi incir üzüm alışverişi kadar anlamadığı bir ticaret!

Mustafa Kemal de, gazetesini evinde okur. Pek hoşuma gider, herkesin elinde görmek sevincini tatmak için erken sokağa çıkar. Ne kimsenin elinde, ne de satıcıların ağzındadır. Böyle bir gazete çıktığından sokaktaki, tramvaydaki ve vapurdaki şehirli habersiz görünür. Hâlbuki Mustafa Kemal meclislerinin hepsinde herkesin gazeteden haberi vardır.

Gazete teknesi, incir teknesi kadar da dayanmaz. Bütün komutanlık hayatından nesi kalmışsa, o da en çok sürülmemesi için hiçbir sebep olmıyan bu gazetede eriyip gider.

Mustafa Kemal'in ne saray ne hükûmetten umudu kalmamıştı. Tanıdıklarını ve bildiklerini arayarak veya kendini arıyanlarla buluşarak, bu gidişle vatanın hayrına herhangi bir barış elde etmek ihtimali olmadığına göre, bir millî dayatma hareketinin hazırlığına geçiyor. Ne yapabiliriz? Fikir yoklamak üzere konuştukları arasında yakın arkadaşları, eski İttihatçılar, Hürriyet - ve - İtilâfçılar, işgal kuvvetleri ile birlikte çalışanlar da vardır. Bir gün Fethi Bey ve dört arkadaş ihtilâlciler bir komite kurmaya bile karar verdiler: Padişahı değiştirmek, hükûmeti devirmek, yeni bir hükûmetle daha azimli hareketlere başvurmak gibi tedbirler üzerinde konuşulduğu sırada dört kişiden biri, İsmail Canbulat (1) eğer hareket başarısızlığa uğrarsa yedek olarak kalması daha doğru olacağını söyleyerek özür diledi. Fethi ile bir göz danışması yaptıktan sonra Mustafa Kemal: "Beyefendinin katılmıyacağı bir hareket akıllıca da olmıyabilir. Onun için cemiyeti hemen dağıtalım," dedi. Öyle yaptılar ve Canbulat izin alıp gittikten sonra kalanlar cemiyeti yeniden kurmuş oldular.

Günler geçtikçe Vahidüddin'i öldürmekten veya değiştirmekten, hükûmeti düşürmekten bir şey çıkmayacağını düşündüler. Yenileri de düşmanın süngüleri karşısında kalmaktan kurtulamıyacaktı.

Mustafa Kemal kararını vermişti: "Uygun bir zaman ve fırsat kollayarak İstanbul'dan kaybolmak, basit bir tertiple Anadolu'nun içine girmek, bir müddet isimsiz çalıştıktan sonra millete felâketi haber vermek!"

İçinde sakladığı bu sırrı vakit gelmedikçe kimseye açmadı. Böyle bir karar vermemiş gibi buluşma ve konuşmalara devam etti. Bir gün İsmet Bey'i evine çağırdı. İsmet Bey (İnönü) barış konferansı için askerî hazırlıklar komisyonunda çalışıyordu. Mustafa Kemal masanın üstüne bir harita açtı: "Meselâ," dedi, "hiçbir sıfat ve yetkim olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada milleti uyandırarak kurtulma çarelerini aramak için en elverişli bölge ve beni o bölgeye götürecek en kolay yol hangisi olabilir?"

İsmet Bey harita üzerinde derin derin düşündükten sonra:

- Yollar çok, bölgeler çok, dedi.

Atatürk bu hazırlık günleri için bana demişti ki: "Düşünebilirsiniz ki verilmiş bir kararım varken onu niçin hemen tatbik etmiyorum? Hemen söylemeliyim ki ağır ve kat'î bir kararın doğruluğuna inanmak için vaziyeti her köşesinden ele almak, incelemek lâzımdır. Bir karar tatbik edilmiye başlandıktan sonra, keşke şu tarafını da düşünseydik belki bir çıkar yol bulurduk, yeniden bunca kan dökmeğe lüzum kalmazdı, gibi kaygılara yer kalmamalıdır. Böyle bir kaygılanma karar sahibini yaptığından doğruluğundan şüpheyi düşürür. Bundan başka beraber çalışacak olanlar, yapılandan başka bir şey yapılmak ihtimali kalmadığına inanmalı idiler. İşte benim mütareke devrinin beş altı ayını İstanbul'da geçirmekliğimin sebebi budur. Bu geçirdiğim zamanın bir kısmını da hazırlıklara ayırdım. Fikir hazırlıkları, seferberlikte davul zurna çalarak asker toplamak gibi olmaz. Alçak gönüllülükle çalışmak, kendini silmek, karşısındakilere samimî bir kanı vermek şarttır."

Anadolu'ya geçen komutanlarla ilgilenmekte idi. Kulağından rahatsız olduğu günlerde eski arkadaşı Ali Fuad Paşa (Cebesoy) onu hasta yatağında görmeye geldi. Ulukışla taraflarından Ankara'ya alınmak üzere yirminci kolordu komutanlığına atanmıştı. "Bu kolordunun başında bulunmalısın. Bundan sonra önemli şeyler olacaktır. Kolorduna hâkim ol. Çevrene emniyet ver. Hele halk ile yakından ilgilen!" dedi.

Mustafa Kemal'le konuşanlar arasında Anadolu'ya gitmek sergüzeştini tehlikeli bulanlar az değildi. İngilizlere güven verebilsek, yahut Fransızları kazanabilsek veya İtalyanlarla iyi geçinmek yollarını arasak, gibi umutlara kapılanlar hâlâ vardı. Meselâ bir söylentiye göre İngiltere elçiliğinin papazı, ki Fru adı ile duyardık, padişahla görüşmek istemiştir, ona şu veya bu türlü teminat vermiştir. Hemen etrafa bir ferahlıktır gelir. İstanbul her gün bu türlü avutucu kulak haberleri ile çalkalanmakta idi. Bir gün harpte tanıdığı bir otel müdürü Mustafa Kemal'e geldi. Fethi de yanında idi: "Ben yabancılarla temastayım. Size ne kadar önem verdiklerini de biliyorum. İngiliz elçiliğinde bir mösyö sizinle görüşmek istediğini bana birkaç defa tekrar etti. İster misiniz, sizi bizim evde buluşturayım?"

Fethi, kabul et, der gibi baktı. "Konuşalım," dedi. "Fakat isteyen o ise..."

Bir hanımın salonunda Fransızca görüştüler. Papaz Fru Türkiye'nin yaptığı kötülüklerden söz açtı. Eğer hepsi bilinse medeniyet dünyasının bu memleketi belki de büsbütün ortadan kaldıracaklarını söyledi. Mustafa Kemal: "Bu hanımla kocası sizin benimle görüşmek istediğinizi ve böyle bir buluşmanın faydalı olacağını söylediler. Bunları anlatmak için mi beni aradınız?" dedi. "Önce İttihat - ve - Terakki'nin cinayetlerini tasdik etmelisiniz!" dedi. Mustafa Kemal İttihat - ve - Terakki'nin pek çok kusurları olabileceğini, fakat vatanseverliğinin her türlü tartışmalar üstünde olduğu cevabını verdi ve bu adamın kendini niçin aramış olduğunu bir türlü anlayamazdı. Neden sonra, Kuvay-ı Milliye'nin başında iken bu papaz Antalya'ya gelerek, Mustafa Kemal'in kendisinden İstanbul'da, gene görüşelim, diye ayrıldığını söyleyerek bir buluşma aradı ise de kapı dışarı edilmiştir.

Yabancılarla bu temaslar onun tanıdıklarından birçoğunun anlayışlarından uzaklaştırdı. Bana demişti ki: "Benim kanaatim o idi ki ve daima o oldu ki insan diye yaşamak isteyenler, insan olmak vasfını ve gücünü kendilerinde görmelidirler. Bu uğurda her türlü fedakârlığa göğüslerini germelidirler. Yoksa hiçbir medenî millet onları kendi sırasında ve safında görmek istemez."

İstanbul'daki İtilâf devletleri temsilcilerinin, politikacı, hatta askerlerinin anlamıya çalıştıkları şey, Türkiye'de bütün memlekete nüfuzunu geçirebilecek bir teşkilât olmasına ihtimal var mıdır, böyle bir teşkilât varsa başına geçebilecek şahsiyetler kimler olabilir, meselesi idi. İttihat - ve - Terakki'yi hiç hatırlarından çıkardıkları yoktu. bir gün bir başka tanıdığı, bir İtalyan şahsiyetinin kendisi ve Fethi Bey'le görüşmek istediğini haber verdi. Beyoğlu'nda Bonmarşe karşısında bir İtalyan mimarının evine gittiler. Gelen adam, Türkiye'nin dostu olduğundan, hükûmetin zaafı yüzünden memleketin kötüye doğru sürüklendiğinden bahsederek, Mustafa Kemal ve Fethi'ye yeni bir hükûmet kurabilecek teşkilât ve adamları olup olmadığını sordu. Mustafa Kemal ilk tanıştığı bir yabancıya açılmaktan çekindi. Fethi, belki de kendilerine verilen önemi boşa çıkarmamak için, kuvvetli olduklarını ve güçlü arkadaşları da olduğunu söyledi. "O hâlde kendinizi göstermelisiniz," dedi. Niçindi bu buluşma ve soruşturma? Her hâlde İtalyanların bir başka maksatları olmalı idi.

Arkadaşlar arasında bu maksadın Antalya ve çevresinden başka İzmir ve çevresine de hâkim olmak olduğuna karar verdiler. İzmir ve hinterlandını Yunanlılara bırakmamak! Bu İtalyan Arnavut asıllı bazı İttihatçılarla da görüşüyormuş. Onlara şöyle bir sır da emanet etmiş. İzmir ve hinterlandını Yunanlılara işgal ettireceklerdir. Türkiye şüphesiz bunu istemez. İtalya da aynı kaygıdadır. Onun için İzmir ve çevresinde Yunan işgaline karşı silâhlı teşkilât yapmalıdır. Eğer karşı konulamazsa hiç olmazsa dost İtalya tercih edilmelidir. Bu iş için İtalya istenildiği kadar silâh ve cephane verecektmiş. Bu teklifi dinliyenler arasında akla yakın bulanlar, hatta İtalyan gemileri ile İzmir'e giderek taraf toplamaya çalışanlar bile olmuş. Gene onlar böyle bir teşkilâtın başına geçerek adamı da seçmişler: Mustafa Kemal! İtalyan şahsiyetine de adını haber vermişler ve Mustafa Kemal'in bu işi yapacağını da kendisine söylemişler. Asıl görüştükleri Comte Sforça (1) idi. Mustafa Kemal'e meseleyi "İtalyanların Türklere doğrudan doğruya yardım edecekleri" yolunda anlatmışlardı. Mustafa Kemal, İtalya'nın böyle bir şey yapacağına inananları pek saf bulmakla beraber, mademki buluşma gününü bile kararlaştırmışlardı, gidip konuşmakta bir sakınca görmedi. Bu bir acı hatırası idi. Bana şöyle anlatmıştı: "Buluşma saatinde Comte Sforça'nın çalışma odasında bulunuyordum (2). Çok terbiyeli ve nazikti. Evimi basan İtalya askerlerinin geri çağırılması için temsilciliğin nasıl yardım ettiğini hatırlattım.

- Ekselans, dedi, herhangi bir tehlike karşısında elçiliğin emrinize hazır olduğunu ben de söyleyebilirim, dedi.

Yıldırım la vurulmuşa döndüm. Üzüntümü saklamak için kendimi güç tuttum. İtalyan tebaası (uyruk) mı olmuştum? Dedim ki:

- Beni buraya önemli bir meseleden bahsetmek için siz davet etmişsiniz. Bu önemli şeyi dinlemek istiyorum.

Bir an durdu: 'Ha', dedi, 'buluşmamızı sizin de tanıdığınız arkadaşlarınız istediler. Öyle pek önemli bir mesele bahis mevzuu (konusu) değildi.'

- Öyle ise fazla rahatsız etmeyeyim, dedim ve kalktım.

Bir millet esirliğe düşünce millettten olan herkes nasıl bir hiç olur. Ben bu yabancıнын evinden çıkarken, bütün uşakların arkamdan güldüklerini duyar gibi oluyordum. Caddenin kalabalığı arasında kendimi kaybetmeye çalıştım ve beni buraya sürüklemiş olanlara küstüm. Bununla beraber bu zat, ilk sözünün benim üstümdeki tesirini görünce, bana bütün o tasarılarından bahsetmemek inceliğini göstermişti."

O sırada İstanbul'da birçok kimseleri, İngilizlerin emri ile hapse atmışlardı. Fethi Bey de bunlar arasında idi. Mustafa Kemal arkadaşını ve tanıdıklarını görmek üzere polis müdürlüğüne gitti: "Dam katına çıktık. Etrafıma baktım. Bir dar koridor üzerinde karşılıklı ufak odalar! Görünüş heybetli idi. Sadrazamlar, nazırlar, bütün Osmanlı 'rical-i mühimmesi' ve bazı tanınmış gazeteciler. Ne kadar derin düşüncelere daldım. Canımın yandığı şu idi: Bu kimseler arasında hesap sorulması lâzım gelenler vardı. Fakat hesap soran millet değildi. Bilakis milleti daha ağır felâkete sürükleyen insanlardı. Ben de o günlerde bazı takiplere uğrar gibi olduğumu hissettim. Ne azledilmiş, ne tekaüt olmuş, ne de açığa çıkarılmıştım. Resmî vaziyetim üzerimde idi. Harbiye Nazırlığı yaverimi, otomobilimi almış ve tahsisatımı kesmişti. İktidarda bulunanlardan böyle bir hareket beklemiyordum."

Bu nereden geldiği henüz belli olmıyan bir baskı idi. O tarihlerde General Allenki İstanbul'a gelmişti. Bir gün Harbiye Nazırını ve Kurmay İkinci Başkanını karşısına alarak cebinden çıkardığı bir not defterinden bazı şeyler not ettirmek ister. Nazır ve İkinci Başkan konuşmaya kalkınca da:

- Sizi görüşmek için değil, bazı arzularımı söylemek için kabul ettim, der.

"İşte o buluşmada Allenki Altıncı Ordu Kumandanlığına benim tayin olunmaklığımyı tavsiye eder.

Gideceğim yerin neresi ve alacağım vazifenin ne olduğunu ve ne vaziyette kalacağımı bildiğim için hemen reddettim. Yaver, otomobil ve tahsisat meselesi bu vak'aya bağlı olsa gerekir."

Mustafa Kemal'i niçin tutmamışlardı? İzzet Paşa'dan sonra sadrazamlığa gelenlerle, durmadan değişen kabinelerdeki nazırlar onun hakkında şöyle bir anlayışta idiler: Mustafa Kemal Talât ve Enver paşaların ve umumî olarak İttihat - ve - Terakki'nin muhalifi idi. Bu sebeple kendi taraflarına kazanılabilir. Kendisi ile bu yolda yakınlık kurmak isteyenler de olmuştu. Meselâ sarayın, Damat Ferit'in ve İngilizlerin başlıca adamlarından Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey! Evine kadar gelip kendisi ile görüştü. Arkadaşlarına görüşmeden memnun kaldığını da haber verdi. Mustafa Kemal'in İstanbul'dan çıkıncaya kadar Hürriyet - ve - İtilâfçıları oyaladığı meydandadır. Bu oyalama onun en elverişli yolda Anadolu'ya geçmesi için de faydası büyük olacaktır. Hürriyet - ve - İtilâfçıları arasında ona güvenmek doğru olmadığı inancında olanlar da vardı. Hoca Zeynel Abidin bunlardan biridir. Bir gün:

- Siz ondaki o gök gözleri görüyor musunuz? Eline fırsat geçerse ne halife bırakır, ne padişah, demişti.

Koca ve kara kafa haklı idi. İyi ki ona inanmamışlardı.

Harp Divanının başında pek açık Arnavut şivesiyle bir sakallı paşa. Savcı bir Rum. Azadan biri Ermeni. Eski Yozgat Mutasarrıfı Kemal, Boğazlıyan Kaymakamı iken tehcir facialarına sebep olduğu için yargılanmakta. Tanıkları toplıyan, hazırlıyan, getirip götürten de patrikhane.

Ermeniler Büyük Ermenistan'ın, birtakım dünkü Türkler bu Ermenistan yanında Kürdistan'ın, Rumlar İzmir'in, Trakya'nın ve Karadeniz kıyılarında Pontus Krallığının peşinde. Anadolu eşrafı, Hristiyanların ve Hürriyet - ve - İtilâfın curnalları ile koğalanma altında. Tabîî kimse de şerefini, canını gelen gidene kahve gibi ikram etmez. Yakalanmıyanlar ya gizlenmişlerdir, yahut silâhlanarak dağa çıkmışlar, çiftliklerine çekilmişlerdir. Kuvay-ı Milliye'nin ilk kaynağı.

İstanbul'da tutmak, hapse atmak, sürmek, hatta asmak kolaydır ama Anadolu'da "Ferman padişahın, dağlar kim silâhını kapmış, çalı dibi seçmişse onundur." Hristiyan çetelere karşı Türk çeteleri çıkmış, baskın, pusu, vuruşma ve kaçışma, hele Karadeniz kıyılarının bazı bölgelerinde bir boğazlaşmadır gider.

Acaba Hristiyan azlıklar, nerede biraz Hristiyan topluluğu varsa orada Türk devleti varlığının tehlikede olduğuna Türkleri büsbütün inandırmakla iyi mi etmekte idiler? Ermeni tehciri faciasının sebebi de bu değil miydi? 1914'te çar Rusyasının ısrarı ile doğru Anadolu'ya gelen bir yabancı umum müfettiş Türklere, Doğu Anadolu'nun da, Rumeli gibi vatandan kopmak üzere olduğu korkusunu vermemiş miydi?

Osmanlı saltanatından yeryüzünde hiçbir kuvvetin hesap soramayacağı çağlarda, dinleri, dilleri ve kiliseleriyle çepçevre Müslümanlık ortasında yaşayabilen, Ortaçağdan yirminci asra kadar gelebilen Hristiyanlık, bu korku yüzünden değil midir ki nihayet Anadolu'da son yuvasına kadar dağılmıştır? Bu sıralarda gazetelerde ilk defa "Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti" başlıklı bir havadis çıkıyor. Cemiyetin maksadı basit: "Vilâyetimizin hukuk-ı milliyesini muhafaza etmek için Rum ve Ermeni teşebbüsâtına karşı sulh konferansı nezdinde müdafaatta bulunmak." Trakya da böyle bir cemiyet kuracaktır.

İstanbul etrafında Hristiyan haydut çeteleri var. Bunlardan biri Erenköy tarafında bir köşkü basarak içindekileri balta ile boğazlamıştır. Şehirde polis Hristiyanların saldırılarına uğramaktadır. O kadar ki İngilizler, bir bildiri ile herkesi Türk polisine itaate çağırarak zorunda kalmışlardır. Yüreklerine ve parmaklarına güvenen Türkler, akşam karardıktan sonra evlerine dönecekleri zaman, tabancalarını dış ceplerine yerleştirmekte ve kenar sokaklara emniyet tetiklerini hazırlıyarak girmektedirler. Ara sıra evine gittiğim bir ahabım: "Sakin karanlıkta beni seçersen selâm vereyim, deme! Bir telâşa gelir" diyordu.

Nihayet Hürriyet - ve - İtilâfçıların istediği olmuştur. İlk Damat Ferit Paşa hükûmeti iktidara geliyor.

Gerçi padişah kendisine "Hasis ve sefil bir hiss-i menfaat ve intikam ile hükûmet etmeyeceğinizi ümit ederim" diyor. Fakat Hürriyet - ve - İtilâfçıların gazetelerinde ve toplantılarında "Harp ve tehcir mesulleri cezalandırarak İtilâf devletlerini samimiyetimize inandırma" bahanesi altında vatansever ve milliyetçi şöhretleri tasfiye etmek meselesini büsbütün kızıştırmışlardır. Nitekim Damat Ferit'in yeni Divan-ı Harp'i zavallı Kemal'i idama mahkûm eder. Boğazlıyan kaymakamı sigarasını içerek, büyük bir soğukkanlılıkla sehpaye gider ve idam fermanını sükût ve saygı ile dinler: "Evlât ve iyalimi millete emanet ediyorum" der ve "Yaşasın millet!" diye haykırarak can verir.

Kemal'in cenazesi, İstanbul milliyetçiliğinin, bilhassa gençliğin iç isyanını göstermeye fırsat olmuştur. Tıbbiyeliler, cesaretle öne atılmışlardır. İç çözülüş, bu türlü heyecanlı hâdiselerde, bir duraklama geçirir. Bir dik bayır üstünden yuvarlanış, hiç olmazsa bir müddet bir çalıya tutunur. Su ile zeytinyağı ayrılır gibi, bu idamı haklı bir ceza sayan saray ve işgal takımı ile, onu cinayet sayan milliyetçiler ve halk takımı birbirinden ayrılmıştır.

Damat Ferit hükûmeti, Anadolu'da Türklerle Hristiyanlar arasındaki çatışmaları "nasihat heyetleri" göndererek yatıştırmaya da kalkar. Bu heyetlerde şehzadeler ve Rum patrikhanesi temsilcileri de vardır. Dahiliye Nazırı:

- Patrikhaneyi memnun etmek için elimizden gelini yapıyoruz, der.

Anadolu "şerir"lerinin, Anadolu'da bir harekete önyak olabileceklerin yakalanmaları hakkında emirler gider, havadisler gelir. Bütün bu kaynaşmalar, İzmir işgali hazırlıklarının bittiğini göstermekte idi.

Havada bir titreme var. Bir türlü sahi olabileceğine inanmıyoruz. Fakat vapur güvertelerinde ve kamaralarda Rumlar, bize yan yan bakarak ve sözlerinin işitilmemesine dikkat ederek konuşuyorlar. Yüzlerinden sevinç akıyor.

Ajansların getirdiği Avrupa edebiyatı kötü mü kötü. Damat Ferit Divan-ı Harp'i milliyetçi Türkler için neyse, büyük devletlerin yüksek meclisi bütün Türkler için öyle bir mahkeme.

Ah Pierre Loti Paris gazetelerinden birine bir mektup yazmaz mısın? Kaleminin renkli mürekkebinin gönül yaşlarımıza katmaz mısın? Sen olmazsan Claude Farrere! Vay Times'ın bir köşesinden Ağa

Han! Umutlarımız bunlar.

16 Mayıs'ta Yunanlılar İzmir'e, 19 Mayıs'ta Mustafa Kemal Samsun'a çıkacaktır.

16 ve 19 Mayıs

Bu ikisine bir de 16 Martı eklemeliyim. Tuhaf kader cilveleri vardır. Eğer Lenin çarlığı yıkmasaydı ve Rusya zafer gününe erişse idi, İstanbul Rus olacaktı. İnsanın acaba bir İstanbul köşesine Lenin'in büstünü koysak mı, diyeceği gelir. Eğer Yunan ordusu 16 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkmasaydı, bizim büyük devletler cephesine karşı bir savaşa girişmemiz pek güç, belki imkânsız olacağına şüphe yoktu. Dağdan haydutlar inerek vatani kurtarma savaşına katılacaklar, Anadolu'nun bütün dağınık dayatış kuvvetleri artık ortaklaşa bir savaş amacı bulacaklardı. 16 Martta İngilizler İstanbul'u işgal edince de, Anadolu İstanbul'dan büsbütün koparak tam beş hafta sonra, 23 Nisanda Ankara'da yeni Türk devletinin temelleri atılacaktı.

Özel notlarımın arasındaki bir hikâye, tarih kitaplarında çocuklarımızın okumakta olduklarını bir hoş tamamlamaktadır. Bu notlar, işgal gecesi Harbiye Nezaretinde nöbet tutan muharebe memurunun anlatışı üzerine hazırlanmıştır: "Gece yarısından sonra muharebe makinesinin tıkırtısı ile uyandım. Durmaksızın 'acele' işaretiyle Harbiye Nezaretini arayan makinenin başına geçtim:

- Neresi orası? diye sordum.

- İzmir! cevabı geldi.

Ne istediklerini sorunca, Kolordu Askerlik Dairesi Reisi Süleyman Fethi Bey'in Harbiye Nazırı paşa ile makine başında hemen konuşmak istediği cevabını verdiler. Telefonla Harbiye Nazırının evini buldum. Haberi verdim. Nazır paşa hemen geleceğini söylemiş. İzmir'e bildirdim.

Çok geçmeden önde Harbiye Nazırı Müşir Şakir Paşa, arkasında büyük Fevzi Paşa (Çakmak), küçük Fevzi Paşa (Ahmet Fevzi) içeri girdiler. Nazır yanımdaki iskemleye oturdu. İzmir'i buldum. Harbiye Nazırı, kollarını muhabere masasının üstüne dayamış, ben verilen haberleri yazdıkça, okuyordu. İzmir haberi şöyle idi: 'Paşam, İzmir limanına girip demirliyen İtilâf donanması amirali Caltrop, mütarekenamenin 7 nci maddesine göre İzmir istihkâmlarının teslimini istedi.

Karaburun'dan gelen haberlere göre körfez dışında asker dolu birçok Yunan nakliye gemileri beklemektedir. İstihkâmları biz verir vermez Yunanlılar işgal edecekler. Halk galeyandadır. Müsaade ederseniz biz bu isteği reddederek elimizdeki kuvvetlerle İzmir'i müdafaa edeceğiz. Kuvvetimiz de buna elverişlidir. Ferman sizindir.'

Şakir Paşa bu notu okur okumaz ayağa kalktı ve:

- Haydi evlâtlar, Allah muvaffakiyet versin, Tanrı yardımcınız olsun, dedi ve yaşlı gözlerini silerek bana:

- Onlara bu sözlerimi yaz, dedi.

- Paşam, sözlerinizi bir kâğıda yazınız da tekrar edeyim, dedim.

Kâğıda yazmak sırası gelince toplandılar. 'Nasıl olur da mütarekenamenin 7 nci maddesinin tatbik edilmesine karşı koyarız?' meselesi çıktı.

Şakir Paşa: 'İzmir'i Yunanlılara teslim etmek olur mu?' diyordu.

Küçük Fevzi Paşa: '7 nci madde meydandadır. Şayet Yunanlılar İzmir'e çıkacak olurlarsa, Bab-ı âli vasıtasıyla protesto ederiz' diyordu.

Nihayet Şakir Paşa, sapsarı kesilmiş bir hâlde, benden yana döndü ve sinirden titreyen elindeki kalemiyle eski notu silerek şunları yazdı ve imzaladı. Sonra bana bakarak:

'Oğul bunu yaz, innâ lillâh ve innâ ileyhi râciun' dedi.

Yazı şu idi: Amiral Caltrop'un mütarekenamenin 7 nci maddesine istinaden vuku bulan talebini yerine getiriniz. Ben Bab-ı âli'ye gidiyorum, lâzım gelen teşebbüsatta bulunacağım."

Yunanlıların İzmir'e çıkışı üzerine mânevi çözülüş devri, birdenbire, bütün halk yığınlarının, iyi ruhlu halk evlâtlarının yüreğinden kopan:

- Hayır, sesiyle sona erer.

Nihayet sonu ölüm de olsa, gidilecek bir yol var. İzmir işgali, sanki bu göz gözü görmez, gönül gönüle ulaşmaz kaos içinde, Türklüğü bir kara ve dipsiz batağa gömüle gömüle boğulup gitmekten kurtarmak için, gökten bir Tanrı eli gibi uzanmıştır.

Gerçi ilk acı, Türk bayrağının kırmızı rengini karaya çevirtecek, bütün sokaklar bir cenaze arkasından kopan ağlayışlar ve çığlıklarla inliyecek, her şeyin bittiği duyguyu verecek bir yanıp yakılış gibi idi.

Böyle bir umutsuzluk hâlinin kurtarıcı iradeler kaynağı olabileceğini hemen tahmin etmek kolay değildi. Ama böyle hâller fertler gibi toplumları da son karara doğru sürükleyebilir. Nitekim hepimiz İzmir taraflarından ufak tefek çarpışmalar haberlerinden bile hemen umuda kapılıyoruz. Sadece bir

şeref borcu ödemek için de olsa bir dövüşme istiyoruz. Şu Anadolu baştan başa ayaklansa ve seller gibi İzmir'e doğru aksa... İzmir Anadolu toprağından değil de, etimizden ve canımızdan kopuyor sanki...

İzmir etrafında telgrafhanelere koşuşan halk, aç susuz, İstanbul'dan, saray ve Bab-ı âli'den haber beklemekte... 19 Mayıs'ta ise Damat Ferit hükûmeti büsbütün Hürriyet - ve - İtilâfçı bir karakter almıştır. Yeni Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa müstesna! Çünkü o politika ile uğraşmayan sade ve mütevazı bir askerdi.

Rum ve Ermeni gazetelerinin neler yazdıklarını tercüme ettirip okumayı bile göze alamıyorduk. 20 Mayıs tarihli bir Türk gazetesinde çıkan şu satırlara bakınız: "İzmir'i kaybettik. Halkı avutmaya lüzum yok. Yarın İstanbul'u da kaybedince yine bağırıp çağırarak mıyız? Buna ne hakkımız var?" Yani hepsi cezamız. Bütün millet el birliği ile bir cinayet işlemiştir. Bütün millet, devletini, hürriyetini, vilâyetlerini vererek ve hiç ses çıkarmayarak bu cinayetin cezasını ödemeye razı olmalıdır.

23 Mayıs'ta halk, kapkara Türk bayrakları ile, kadınları, çoluk çocukları ile Sultanahmet meydanına doğru aktı. Kürsü üzerindeki siyah çarşafli kadın hayaletleri ve siyah bayrak, o günlerin iki sembolü olarak kalmıştır.

Divanyolunda bir kenarda duruyordum. Meydandan gelip caddeyi tıkayan gürültülü halk kalabalığı, birden, eğer bir mahşer varsa tıpkı o kaynaşıyla, ilâhi bir cezbeleniş içinde kendinden geçti:

- Padişahım... Padişahım, diye haykırıyorlardı.

Tahtını sarayını bırakıp artık kendilerine katılmaya gelen Vahdettin'in otomobilinden inerek önlerine geçtiğini sanıyorlardı. Padişahın aynı selâmlıktaki üniformalı resimlerine benzeyen bir adam, ta önde, heyecandan sapsarı, Beyazıt meydanına doğru yürüyordu.

Bakışlarda, seslerde, çırpınışlarda öyle bir çılgınlık vardı ki, nereye gitse gidecekler, ne istese yapacaklardı. Sanki padişah milleti bir mucizeler ve tılsımlar yerine doğru sürüklüyordu. Fatihlerin, Yavuzların evlâdı, nihayet:

- Artık yeter, demişti.

"Padişahım... Padişahım..." bağrıışanlar, düşüp bayılanlar, çiğnenenler, bir tersin yüze veya bir yüzün terse çevrilişi gibi, her insan kendi kendisinin başkası idi.

Zavallılar, Şevket Turgut Paşa'yı Vahdettin'e benzetmişlerdi.

Kalabalık Harbiye Nezaretinin, kapanan dış kapısı önünde durdu. Padişah bir şey söyleyecekti. Bir emir verecekti. Onun sesini duyacaklardı. Bir yaver, Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa'nın kendilerini sükûnetle dağılmaya davet ettiğini söyledi. Kıpırmızı ateş suya düştü ve kömür rengi bağladı.

Mustafa Kemal'i daha önce Anadolu'ya "sürmeğe" karar vermişlerdi. Enverci harp suçlusu ve İttihatçı değildi ama, tekin de değildi. Çalmadığı kapı yoktu.

Bir gün Harbiye Nazırı Şakir Paşa kendisini çağırdı, yanına gittiği vakit bir tek kelime söylemeden önüne bir dosya uzattı:

- Bunu okur musunuz? dedi.

Mustafa Kemal dosyayı baştan sona gözden geçirdi. İtilâf makamları tarafından verilen raporların özeti şu idi: "Samsun ve çevresinde birçok Rum köyleri her gün Türklerin saldırısına uğramaktadır. Hükûmet bu barbarca saldırıların önüne geçememektedir. Orların emniyet ve huzurunu temin etmek insanlık namına borcumuzdur." Raporlar İstanbul hükûmetine verilirken bir de ültimatomsu protesto eklenmiştir: "Eğer siz âciz iseniz, bu vazifeyi biz üstümüze alacağız." Dosyayı okuduktan sonra Harbiye Nazırının yüzüne baktı.

- Emriniz paşam?

- Bu böyle midir sanırsınız?

- Sanmıyorum, ama bir şeyler olmak ihtimali vardır.

Nazır asıl konuya geçti:

- İşte, dedi, böyle midir, değil midir, önce bunu meydana çıkarmak için oralara bizim gidip tetkikler yapmamız lâzım. Ben Sadrazam Paşa (Damat Ferit) ile görüştüm. Sizi münasip gördük. Gider ve meselenin ne olduğunu anlarsınız.

- Memnunlukla giderim. Ancak ben oraya Türkler Rumlara zulmediyorlar mı, etmiyorlar mı, yalnız bunu anlamak için mi gideceğim?

- Evet, dedi, konuştuğumuz bu!

- Pekâlâ, yalnız eğer izin verirsiniz memuriyetime bir şekil vermek lâzım. Sizi üzmiyeyim, arzu ederseniz, Erkân-ı Harbiye Reisinizle (Kurmay Başkanı) görüşerek bunu tesbit edelim.

- Hay, hay, dedi.

Mustafa Kemal, Kurmay Başkanı Fevzi Paşa'yı (Çakmak) aradı. Yerinde yoktu. Yirmi günden beri hasta olduğu için gelmemekte olduğunu söylediler. Meğer General Allenki İstanbul'a geleceği vakit

Harbiye Nazırı gidip karşılamasını söylemiş. "Ben bunu yapamam!" demiş. "Yapmak lâzımdır!" cevabını da alınca: "Hastayım evime gidiyorum!" demiş. O günden beri de gelmiyormuş. Mustafa Kemal dairede İkinci Başkan Diyarbakırlı Kâzım Paşa ile karşılaştı. Harbiye Nazırının kendisine verdiği görevden bilgisi yoktu.

- İşte ben sana haber veriyorum, dedi.

Kâzım Paşa ile açık konuştu ve yeni durumdan olabildiği kadar çok faydalanmak gerektiğini anlattı.

Kâzım Paşa:

- Ha... dedi, zaten ordu müfettişlikleri meselesi var. Sen de oralara bu sıfatla gidebilirsin.

Şakir Paşa ile gidip görüşen Kâzım Paşa'nın aldığı direktif şu idi: "Maksat Samsun taraflarında Rumlara saldıran Türkleri yola getirmek, sonra Anadolu'da birtakım millî teşkilâtlanmalar oluyormuş, onları da ortadan kaldırmak! Mustafa Kemal'i bunun için yolluyoruz. Kendisine sadrazam paşa ile beraber bir selâhiyetname vereceğiz."

- Onlar ne istiyorlarsa daha fazlasını da katınız. Yalnız bir iki noktayı ben not ettireyim.

Asıl önem verdiği yetki meselesi idi. Samsun'dan başlayarak bütün doğu vilâyetlerinde bulunan kuvvetleri komutası ve bu kuvvetlerin bulunduğu vilâyetlerdeki valileri emri altına alabilmeli, bundan başka bu bölge ile herhangi ilgisi bulunan askerlik ve idare makamlarınca sözü geçmeli idi. Kâzım Paşa yüzüne baktı:

- Bir şey mi yapacaksın?

- Kulağını bana uzat, dedi... Evet bir şey yapacağım. Bu maddeler olsa da olmasa da yapacağım.

Anlaştıkları üzere yazılan talimatnameyi Kâzım Paşa nazıra götürdü. Döndüğünde söylediğine göre sadrazam talimatnameyi imzalamıyacakmış. Şakir Paşa da imzasını koymaktan çekinmiş ama "Mühür basarım!" demiş.

Mustafa Kemal mühürlü talimatnameyi cebine koydu.

Yetkisi büyüktü. "Ne âlâ şey, talih bana öyle elverişli şartlar hazırlamış ki kendimi onların kucığında hissettiğim zaman ne kadar bahtiyarlık duyduğumu anlatamam. Harbiye Nezaretinden çıkarken heyecandan dudaklarımı ısırığımı hatırlıyorum. Kafes açılmış, önümde geniş bir âlem, kanatlarımı çırparak uçmaya hazırlanmış bir kuş gibi idim."

Dokuzuncu Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa karargâhına alacaklarını kendi seçti. Bunlar arsında Miralay (Albay) Kâzım Bey (Kâzım Dirik), Miralay Refet Bey (Refet Bele), Dr. Refik Bey (Başbakanlık eden Refik Saydam) vardı.

Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya gitti. Pek güler yüzlü idi. Kendisinden çok şeyler beklediğini söyledikten sonra, her istediğinizi doğrudan doğruya bana yazabilirsiniz, dedi. Sonra Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'i gördü. O da pek samimî davrandı. Uğradıklarından biri de İsmet Bey'di.

Kendisinden hatıralarını İsmet Paşa başvekil iken almıştım. Bana yazdırdığı şu idi: "Süleymaniye sokaklarından birinde hoş bir ev... Buraya vakitsiz ve teklifsiz gitmiştim. Ev sahibi geldi:

- Ne haber, ne haber... Bu ne baskın?

- Vaktim dar. Sana hikâyeyi kısaca söyleyeyim, dedim ve her şeyi anlattım:

- Ben yerleşinceye kadar sen de burada kalacaksın ve iş başladığı vakit yanıma geleceksin, dedim. İstanbul'da bulunduğum kadar benimle az alâkalı görünmesini de söyledim."

Cümle bittikten sonra Atatürk yüzüne baktı: "Sen benim tarihimi yazacak olanlardansın. İşin gerçeği, kendisinin benimle gelmesini istemiye gitmiştim.

- Yeni evlendim. Beni biraz rahat bırak, dedi.

Gelmek istemedi."

Yıllar sonra bir yolculukta Tokat'a uğramıştık. Milletvekillerinden Mustafa'nın evinde idik. Sedat Paşa Kolordu Komutanı idi. Kuvay-ı Milliye'ye katılmadığı için emekliye ayrılacakken, Atatürk, İstanbul'da benim isteğimle kalmıştır, diye bir belge vermesi üzerine kurtulmuştu. Atatürk:

- Fena mı ettik? Ordumuza iyi bir komutan kazandırdık, dedikten sonra:

- Söz aramızda, İsmet de öyle değil mi? diye gülümsüyerek yüzümüze bakmıştı.

19 Mayıs'ta Samsun'a hasta çıkan ve birkaç saatte bir sıcak bir banyo almak için dura dura büyük sergüzeşte doğru giden Mustafa Kemal, nihayet bir tertiple olabildiği ordu müfettişliği otoritesi ile, Hristiyanlara zulmeden Türk çetelerini "tenkil" etmeğe gitmek üzereydi.

İstanbul'dan son ayrılış hikâyesini, bana anlatmış olduğu hatıralarından dinleyiniz:

"Yunanlılar İzmir'e asker çıkarmazdan önce, galiba Mayısın 14 üncü günü, Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Nişantaşı'ndaki evine akşam yemeğine davetli idim. Belli saatte gittim. Benden başka henüz kimse yoktu. Kısa birkaç kelimeden sonra uzunca bir durgunluk devam etti. Kendisinde Harbiye Nazırı ile beraber gördüğüm zamanki samimîlikten eser yoktu. Benimle yalnız kalmaktan sıkılıyor gibi idi. Bir aralık saatine baktı: 'Acaba nerede kaldı?' 'Birini mi bekliyordunuz efendim!' 'Evet, Cevat Paşa Hazretleri gelecekti.' Gene sükût... Biraz sonra Cevat Paşa salona girdi. Hemen üçümüz beraber yemek salonuna geçtik. Sofrada çatal ve tabak tıkırtılarından başka ses yok.

Üçümüz de susuyoruz. İçimden gelen suallere kendi kendime içimden cevap vermeğe çalışıyordum. Her hâlde benimle konuşacak bazı şeyleri olmalı idi. Belki de çok önemli meseleler vardır, sofradan sonraya saklıyordur, diyordum. Yemeğin sonuna yaklaşmıştık. Sadrazam Paşa kısa bir cümlesi ile beni vehimlerimden kurtardı. Cevat Paşa'ya ve bana bakarak:

- Yemekten sonra biraz görüşelim, dedi.

- Emir buyurursunuz!

Ortasında genişçe bir masa bulunan çok dar, fakat boş bir salon. Daha ayakta iken sadrazam dedi ki: 'Bir pafta getirsek de müfettiş paşa onun üzerinde izahat verse...' Kipert'in atlası geldi, Anadolu paftasını bulduk. Sadrazam Paşa'ya baktım, 'Ne cihetlerden izahat emir buyurulur' dedim. 'Meselâ,' dedi, 'Samsun ve havalisinde ne yapacaksınız?' Kelimeler âdeta ağızından dökülmeye başladı: 'Efendim,' dedim, 'İngiliz raporlarına göre Samsun ve havalisinde bazı karışıklıklar varmış... Biraz mübalâğalıdır, zannediyorum. Ne de olsa bunlar basit şeyler... Yerinde yapacağımız tetkikat ile hallederiz. Şimdiden isabetli bir şey söylememekten korkarım.' Cevat Paşa'ya döndü: 'Siz ne dersiniz?' Cevat Paşa pek tabîî bir tavırla: 'Öyledir efendim, bu gibi işler yerinde hallolunur.' Kanaat getirmemiş görülen sadrazamın kafasında daha büyük bir endişe, sual şekli arıyordu. Derken biraz heyecanlı bir sesle sordu: 'Pekâla, siz bana harita üzerinde nerelere kadar kumanda edeceksiniz, gösterir misiniz?' Vesveseye düştüğü noktayı hemen anlamıştım: 'Efendim henüz ben de pek iyi bilmiyorum, belki... Takriben... (Kipert'in küçük haritasına elimi koyarak) ihtimal şu kadar ufak bir parça...' diye bazı vilâyetleri gösterdim ve manalı bir tarzda Cevat Paşa'nın yüzüne baktım. Ben haritadan elimi kaldırırken o da ilâve etti: 'Efendim,' dedi, 'Paşa tabîî o bölgedeki kuvvete kumanda edecek... Zaten nerede ne kadar kuvvet kaldı ki...' Sözüünü tamamlarken, vaziyetin hiç de önemli olmadığını anlatmak istemiş gibi, masadan uzaklaşır gibi oldu. İçimden Cevat Paşa'ya teşekkür ediyordum. Her birimiz birer koltuğa çekildik ve kahvelerimizi içmeye başladık. Damat Paşa ferahlamış gibi idi: 'Ne vakit hareket edeceksiniz?' 'Ne vakit emir buyurulursa... Ben hazırım, arzu ederseniz yarın veya öbür gün...' 'Zat-ı şahaneyi ziyaret ettiniz mi?' 'Hayır efendim,' 'Ziyaret etmeden mi gideceksiniz?' 'İrade buyurulmadı...' 'Ben iradei seniyeyi tebliğ ediyorum, yarın kendilerini ziyaret ediniz.' 'Peki efendim.'

Başka ziyaretlerde de bulunmak lâzımdı. Harbiye Nazırını, Sadrazamı, Dahiliye Nazırını aradım. Hiçbiri makamında yoktu. İçtima hâlinde imişler. En kestirmesi Bab-ı âli'ye gidip kendilerine haber vermektir. Beni sadaret bekleme salonuna aldılar. Benim geldiğimi duyan bazı nazırların da heyecanlı heyecanlı salona geldiklerini görerek, biraz şaşırdım. Mehmet Ali Bey beni meraktan kurtardı: 'Allah Allah ne küstahlık... İşittiniz mi efendim, Yunanlılar İzmir'e çıkıyor...' Bu sözleri Bahriye Nazırı teyit etti: 'Ya...' dedim, 'bu da mı oldu?' 'Evet...' Ben memleketin başına neler geleceğini tahmin etmemiş değildim, fakat kimseye anlatamamıştım. Nazırların telâşı karşısında ağlamak mı, gülmek mi lâzımdı? Kendimi tutuyordum. Fakat bu emrivaki karşısında ben 'Allah Allah...' demekten başka bir şey düşünemiyen bu nazırlara ibretle bakıyordum. İtidalden ayrılmamaya pek dikkat ederek: 'Ne yapmayı tasavvur ediyorsunuz?' diye sordum. 'Protesto edeceğiz!' cevabını verdiler. 'Bu lâzımdır, doğrudur. Ancak böyle bir protesto ile Yunanlıların İzmir'den geri çekileceklerine veya İngilizlerin onları geri çekeceklerine ihtimal veriyor musunuz?' Yüzüme baktılar: 'Fakat başka ne yapabiliriz?' 'Belki daha kat'î tedbirler düşünülebilir.' 'Meselâ... ne gibi?' O zaman bir ses, eğer yanlış hatırımda kalmamışsa, Mehmet Ali Bey'in sesi cevap verdi: 'Öyle hareketlere kalkarsak bize ne yaparlar, bilir misiniz?' Tabîî: 'Kalkar benim yanıma gelirsiniz!' diyemezdin. Avni Paşa'nın elini tuttum: 'Bizi Anadolu'ya götürecek vapur hazır mıdır, değil mi?' 'Çoktan tertip etmiştim. Bandırma vapuru emrinizdedir.' 'Doğrudan doğruya vapur kaptanına emir verebilir miyim?' 'Hay hay...' dedi. Yaverime seslendim, 'Paşa hazretlerinin bir emirleri var, not ediniz.' Yaverim kurşun kalemi ile Bandırma kaptanına bir emir yazdı, imza edilmek üzere Avni Paşa'ya uzattı.

Damat Ferit kabinesini bu perişanlık içinde bırakarak zat-ı şahaneyi ziyaret etmek üzere Bab-ı âli'den ayrıldım."

Şimdi bir de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı ile Osmanlı saltanatının son padişahı arasındaki ayrılış görüşmesinde bulunalım:

"Yıldız Sarayı'nın ufak bir salonunda Vahdettin'le âdeta diz dize denecek kadar yakın oturduk. Sağında, dirseğini dayamış olduğu bir masa ve üstünde bir kitap var. Salonun Boğaziçi'ne doğru açılan penceresinden gördüğümüz manzara şu: Birbirine paralel hatlar üzerinde düşman zırhlıları! Bordalarındaki toplar sanki Yıldız Sarayı'na doğrulmuş! Manzarayı görmek için oturduğumuz yerlerden başlarımızı sağa sola çevirmek kâfi idi. Vahdettin hiç unutmıyacağım şu sözlerle konuşmaya başladı: 'Paşa paşa, şimdikiye kadar devlete çok hizmet ettin, bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir (elini demin bahsettiğim kitabın üstüne bastı ve ilâve etti:) tarihe geçmiştir.' O zaman bunun bir tarih kitabı olduğunu anladım. Dikkatle ve sükûnla dinliyordum: 'Bunları unutun,' dedi,

'asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa paşa, devleti kurtarabilirsin!' Bu son sözlerden hayrete düştüm. Acaba Vahdettin benimle samimî mi konuşuyor? O Vahdettin ki ecnebi hükûmetlerin yüzüncü derece âletleriyle temas arayarak, devletini ve saltanatını kurtarmaya çalışıyordu, bütün yaptıklarından pişman mı idi? Aldatıldığını mı anlamıştı? Fakat böyle bir tahminle başka bahislere girişmeyi tehlikeli addettim. Kendisine basit cevaplar verdim: 'Hakkımdaki teveccüh ve itimada arz-ı teşekkür ederim. Elimden gelen hizmette kusur etmiyeceğime emniyet buyurunuz.' Söylerken, kafamdaki muammayı da halletmeye uğraşıyordum. Çok iyi anladığım, veliahtlığında, padişahlığında, bütün his ve fikirlerini, temayüllerini tanıdığım adamdan nasıl yüksek ve asil bir hareket bekliyebilirdim? Memleketi kurtarmak lâzımdır, istersem bunu yapabilirmişim. Nasıl? Hemen hüküm verdim: Vahdettin demek istiyordu ki hiçbir kuvvetimiz yoktur. Tek mesnedimiz İstanbul'a hâkim olanların siyasetine uymaktır. Benim memuriyetim, onların şikâyet ettikleri meseleleri halletmektir. Eğer onları memnun edebilirsem, memleketi ve halkı bu siyasetin doğru olduğuna inandırabilirsem ve bu siyasete karşı gelen Türkleri uslandıırırsam, Vahdettin'in arzularını yerine getirmiş olacaktım. 'Merak buyurmayın efendimiz,' dedim, 'nokta-i nazar-ı şahanenizi anladım. İrade-i seniyez olursa hemen hareket edeceğim ve bana emir buyurduklarınızı bir an unutmıyacağım.' 'Muvaffak ol!' hitab-ı şahanesine mazhar olduktan sonra, huzurundan çıktım. Naci Paşa, padişahın yaveri, fakat benim hocam, derhâl benimle buluştu. Elinde ufak mahfaza içinde bir şey tutuyordu. 'Zat-ı şahanenin ufak bir hatırası' dedi. Kapağının üzerine Vahdettin'in inisiyalleri işlenmiş bir saatti: 'Peki, teşekkür ederim' dedim.

Sonra, sanki Yıldız Sarayı'ndan çıktığımızı ve hareket etmek üzere olduğumuzu gizlemek, saklamak ister gibi bir ihtiyatla, ayaklarımızın patırdısını işittirmekten korkarak saraydan uzaklaştık."

Artık Şişli'deki evi bırakmak üzeredir. Bandırma vapuru Galata rıhtımında hazır. Otomobil kapı önünde. Tam o sırada Rauf Bey (Orbay) eve geldi ve Mustafa Kemal'i bürosuna götürerek, İngilizlerin ya hareketine izin vermiyecekleri, ya yolda vapuru batıracakları söylentisi dolaştığını haber verdi. Mustafa Kemal yıldırımla vurulmuşa döndü. Biri daha geldi, aynı haberi verdi. Bir an yalnız kalarak durumu düşündü. Şu anda düşmanların elinde idi. Ona her istediklerini yapamazlar mı idi? Ancak onun için artık yakalanmak, hapsolmek, sürülmek, düşündüklerini yapmaktan alıkonulmak, hepsi ölmekle birdi.

Hemen karar verdi. Otomobiline atlayarak Galata rıhtımına geldi. Vapur uzakta idi. Sandalla gittiler. Karadeniz boğazından çıktıktan sonra kaptana mümkün olduğu kadar kıyılara yakın gitmesini tavsiye etti. Bundan sonra Anadolu'nun bir kara parçasına ayak basmaktan başka kaygısı yoktu. Önce Sinop'a geldiler. Oradan Samsun'a kara yolu olup olmadığını sordu. Yokmuş. Çok zorluk çekecek, günlerce yollarda kalacakmış: "Bilmem neden Samsun'a bir an önce varmak için o kadar acele ediyordum ki vakit kaybetmektense tehlikeye göğüs germeyi tercih ettim. Aynı tertipte yolculuğa devam ederek Samsun limanına ulaştık."

LİDERLİĞE DOĞRU

Durum

Mustafa Kemal Samsun'a çıktığı vakit durum kötüdür. Çerkez Ethem ve Demirci Efe çeteleri batıda daha gelecek ay harekete geçecekler. Yunan yürüyüşünü aksatıcı bir dayatma henüz yok. İtalyanların Konya'da, Antalya'da, Akşehir, Fethiye, Afyon, Marmaris, Burdur, Bodrum, Milâs, Bucak ve Kuşadası'nda askerleri var. Sanki barış olup da nüfuz bölgelerinde iş görmeye sıra gelmiş gibi Antalya - Burdur - Bolvadin demir yolu için uzmanları ilk çalışmalar üzerinde. Fransızlar Kilikya'da ve güney bölgelerimize yerleşmekte. Rumlar nisbetsiz azınlıklarına rağmen Sivas vilâyetinin Amasya ve Tokat gibi sancaklarında bile yirmi bir çete ile harekete geçmişler. Maksat güvenlik olmadığını göstermek ve müdahale bahanesi yaratmak. İngiliz subayları ile o kadar sıkı temasları var ki Havza'daki alay komutanı bir taburla haydutları yakalamak için bir köyü abluka edince Merzifon'dan otomobilleri ile gelen İngiliz subayları hemen müdahale etmiştir. İstanbul hükûmetinin kaymakamı da Rum Margerit Efendi. Bağımsız Pontus hükûmeti kurma kışkırtıcılığı alabildiğine. Rusya'daki bütün Rumları getirip kıyı ve hinterlandı bölgesine yerleştirmek istediklerini gören Türk halkı da ayaklanmış. Bir sürü çete de onlardan. Doğuda Brest - Littowsk antlaşması ile aldığımız üç vilâyeti geri vermiştik. Kars ve Sarıkamış'ta on bin Ermeni askeri toplandığı haberi var. Arkalarında Batum'a giren İngilizler. İki İngiliz subayı Ermeni kuvvetlerinin başında Nahçıvan ve çevresi Türk köylerini almıştır. Fransız Cumhurbaşkanı Ermeni lideri Bogos Nobas Paşa aracılığı ile

Ermeni generali Antran'ı kabul etmiştir. Ermenistan davacılarının hayalleri geniş: Yedi ilimizi alıp Kilikya'ya kadar uzanmak! İngilizler Van, Bitlis, Diyarbakır, Musul vilâyetlerindeki Kürtleri de kışkırtmakta. İstanbul'da bir dernekleri ve gazeteleri var. Babanoğulları ve Abdullah Cevdet gibi Osmanlı aydınları işin içinde. Hürriyet - ve - İtilâf Kürtlere otonomi verme yolunda bir protokol imzalanmıştır. Hiçbiri gizli de değildir. Biz Türkler her gün gazeteleri açtığımızda vatanımızın nasıl parçalanma yolunda olduğunu okuyoruz. Anadolu'nun ortasında, belki de denize yolu bile olmayan bir beylik olarak kalacağız.

Mustafa Kemal 22 Mayıs'ta Samsun'daki İngilizlerle konuştuktan sonra İstanbul'a bir rapor gönderir. Bu raporda Samsun ve çevresi Rumları hırslarından vazgeçmedikçe yatışma olamayacağını, Türklüğün yabancı mandasına katlanamayacağını, millî hareketlere hak vermek gerektiğini bildirir. Oysa görevi baş kaldıran Türkleri ezmek ve susturmaktır.

Samsun'a gelince İngilizler kuvvetlerini arttırmışlar ve bir kısmını içeriye yollamışlardı. Bu hâl hem mütarekeye aykırı idi, hem de kendini güç duruma sokuyordu. 24 Mayıs'ta karargâhını Havza'ya götürür. Sık sık sıcak banyo almasını gerektiren hastalığı için oranın hamamları faydalı da olmuştur. Mustafa Kemal üzerine İstanbul'a gelen haberler İngilizleri kuşkulandırır ve hükûmeti de telaşlandırır. Konya'dan İstanbul'a dönen General Milne, Mustafa Kemal'in görevleri ne olduğunu sorar. Geri çağrılmasını ister. Amiral Galthape de aynı istektedir. General Milne Erzurum'daki kolordunun silâh teslimi yapmadığından da şikâyetçi idi.

Haziranın ilk haftasında Harbiye Nazırı önemli meseleler görüşmek üzere İstanbul'a gelmesini yazdı. 18 Haziranda nazır bir telgraf daha gönderir: "İngilizler o bölgedeki çalışmalarınızı iyi bulmadıklarından İstanbul'a çağrılmanızı istemişlerdir."

21 Haziranda Kâzım Karabekir Paşa'yı onun yerine müfettişliğe atamak isterlerse de o bunu doğru bulmaz ve Mustafa Kemal Paşa'nın değiştirilmesi yerinde olmadığı cevabını verir. Sadrazama vekil olarak kabineye başkanlık eden Hürriyet - ve - İtilâfçı Mustafa Sabri Hoca, çağrılıp gelmediği ve halkı kışkırttığı için hemen azledilmesine karar verildiğini söyler. Bu arada hükûmet millî kurtuluş için yer yer kuruluşların telgraflarının alınmaması için postanelere emir verir. Mustafa Kemal de, bu emir milletin sesini boğmaktır, hemen geri alınız, der. Anadolu ve İstanbul arasında çatışma başlamıştır.

Artık toparlanmak sırası idi. Bütün dağınık ve kendi başlarına buyruk kuruluşları bir araya toplamalı, her toplanişta bir millî hareket karakteri vermeli, Mustafa Kemal de onun lideri olmalı idi. Mustafa Kemal adım adım, yokluya kollaya bu isteğini iki üç ay içinde gerçekleştirmiştir. Bu iki üç ay içinde O, bir hayli bakımdan, büyük bir yalnızlık içinde ve içini açmadan ve dökmeyen, gelecekte birçoğları ile asla birlik olamayacağı kimselerle çalışmak zorunda idi. 1907 ve sonrasında Selânik'te Yonyo açık sözcüsü ve isyancısı bütün güdüm cihazlarını eli altına alıncıya kadar bir sabır heykeli gibi katlanıcı, uzlaşıcı ve yer yer tavizci, ama hiç şaşmaksızın amacına doğru yürüyecekti. Profesör Pittard'ın eşi, romancı ve tarih yazarı Noelle Royer bir gün Atatürk'e bütün isteklerine ulaşma başarısının sırrını sormuştu:

- Durur, durur, dinlerim... dedi.

Sonra tekrarladı:

- Durur, durur, dinlerim. Ve sustu.

Sakarya zaferi tacını giyinceye kadar durup durup dinliyecekti: "Ben herhangi bir işe girdiğim zaman karşımdakinin ne yapabileceğini ve en kötü ihtimalleri düşünürüm. Ona göre tedbirlerimi alarak hareket ederim." İç dünyası hiç dışarı sızmamalı idi.

6 Haziranda 20 nci Kolordu Komutanı, eski arkadaşı Fuad Paşa Ankara'dan kendisine bir telgraf çekti. Rauf Bey'in (Orbay) geldiğini haber verdikten sonra Osmancık veya İskilip'te buluşalım, diyordu. Mustafa Kemal kendilerini Havza'ya çağırırdı. Geldiğinden beri buranın ileri gelenlerini millî savunmaya hazırlamakta idi: "Hiçbir zaman umut kesmiyeceğiz. Çalışacağız, memleketi kurtaracağız," diyordu. Diyarbakır bölgesindeki birliklerimizden alınarak Samsun'a götürülen binlerce tüfek mekanizmasına Havza'da el koymuş, askerî depodaki silâhları da evlere taşıtmıştı. Merzifon'da önemlice bir İngiliz birliği bulunduğundan Havza'da kalması da pek tekin değildi. Karargâhını Amasya'ya götürmeye ve arkadaşları ile toplantıyı burada yapmaya karar verdi. 13 Haziranda Havza'dan ayrılırken son bir konuşma yaptı: "Bugün bir millet adamıyım. Bir üniformalı değilim," demişti. Askerlikten çekileceğini anlamakta, fakat halk yığınlarının paşa üniformasına ve padişah yaverliği sırmalı kordonuna ne kadar önem verdiğini de bildiğinden, liderliğe doğru yükselişinde, mümkün olduğu kadar uzun müddet bu rütbe ve sıfat otoritesini bırakmamak kararında idi.

Amasya toplantısının ve bu toplantıda alınan kararların millî kurtuluş tarihinde büyük önemi vardır. Arkadaşları ile konuşma saatlerce sürdü. 21/22 Haziran gecesi yaverine şu esasları not ettirmişti:

"1- Vatan bütünlüğü, millet bağımsızlığı korunacaktır. 2- İstanbul hükûmeti bu görevini yapamadığı

için milletimiz yokmuş yerine konulmaktadır. 3- Millet bağımsızlığını kendi kendine kurtaracaktır. 4- Milletin sesini dünyaya duyurmak için hiçbir baskı altında olmıyan bir millî heyet kurulmalıdır. 5- Sivas'ta en çabuk zamanda bir millî kongre toplanmalıdır. 6- Her vilâyetten üç delege seçilerek yola çıkarılmalıdır. 7- Delegelerin seçimi ve yolculukları gizli tutulmalıdır. 8- Şark vilâyetleri adına 10 Temmuzda Erzurum'da bir kongre toplanacaktır. O tarihe kadar öteki vilâyetler delegeleri de Sivas'a ulaşabilmişlerse, Erzurum kongresinin azaları da Sivas umumî toplantısına girmek üzere hareket edeceklerdir."

Konya'daki kuvvetlerin başında bulunan Mersinli Cemal Paşa bu karara hemen katılmıştır. Ankara'daki kolordunun komutanı kararı hazırlıyanlar arasında. Yalnız Erzurum'daki Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir var: O daha önce Erzurum Kongresi'nin toplanmasında direndiği için üç arkadaş da bunu kabul etmişlerdir. Bundan sonra Amasya kararları her tarafta asker sivil makamlara bildirilmiştir.

Mustafa Kemal İstanbul'da çalışanlarla Anadolu'daki valilere ayrıca bildiriler yollamış, vatanın parçalanma tehlikesi karşısında millî savunma hareketlerinin hızla devam ettiğini, yalnız miting gibi gösterilerle hiçbir zaman kurtuluşa varılamıyacağını, bu kurtuluş sağlanıncaya kadar kendisinin Anadolu'dan ve millettten ayrılmıyacağını yazmış ve sonuna kadar bir millet ferdi gibi çalışacağına mukaddesatı adına söz vermiştir.

Amasya antlaşmasının hiç açıklanmıyan bir gizli maddesi vardır. Bu maddeye göre Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, Fuad paşalarla Rauf Bey bir millî hükûmetin ilk kadrosu olarak tesbit edilmiştir. Erzurum'a Doğru

Mustafa Kemal 23 Haziranda Tokat - Sivas yolu ile Erzurum'a hareket etti. İstanbul onu geri almakta direniyordu. Mustafa Kemal'i hiçbir sıfatla tanımamak için her yana emirler verilmiştir. Azlettiler, aldırış etmedi. Üstündeki resmi sıfatı millî kongrelerde liderlik otoritesini alıncıya kadar kendi üstünde tutmaya çalışacaktı. Zaafa düşenlere de durmadan umut ve yürek pekliği vermek lâzımdı. İstanbul'da Kuvay-ı Milliye öncülüğü yapanlar bile Urfa, Maraş ve Antep'i alan Fransızlara hoş görünmesini öğüt veriyorlardı. Mustafa Kemal: "Fransızları hoş tutmakla ne kazanacağımıza akıl erdiremiyorum. Garp zihniyeti dalkavukluk ve riyakârlık, hele zulüm görmüş bir millettten gelirse, o milletin yaşamak hakkı olmadığına hükmeder. Tersine ahlâksızlık ve zulme karşı avazımız çıktığı kadar haykırmalıyız. Avrupa'ya yaşamıya hakkımız olduğunu anlatmalıyız. Sizler de bu yolda yürüyünüz," diye cevap veriyordu.

Refet (Bele) komutanlığını İstanbul'da İngiliz gemisi ile yerine gönderilmiş olana teslim ediyordu.

Mustafa Kemal onunla hayli tartıştı. Refet:

- Almanya'ya karşı bizim de ihtiyatlı davranmamızı gerektirmez mi?

"Kararsız ve programsız hareketlerle maksada hiyanet ederiz," diyordu.

Yolda bir de Ali Galip hikâyesi vardı. İstanbul onu Mustafa Kemal'i yakalamak için yollamıştır.

Fesatçı ve fırsatçı olduğu kadar korkak bir adam. Mustafa Kemal onu bile elde etmek için sabaha kadar dil döker. Bu yüzden uyumaz. Yanındakiler de uykusuzdur. Sabah bayram toprakları atılırken Sivas'tan yola çıkarlar. Geceyi Refahiye'de geçiren Mustafa Kemal ertesi gün uzun bir yürüyüşle Erzurum'a varmak ister. Yol bozuk. Yanlarına aldıkları yemekten üstelik ondan başka herkes hasta. Çardak boğazından Fırat'ın yanından geçen şosa üzerine yamaçtan düşen bir metre kutrunda kaya yolu tıkamıştır. Arabanın geçmesine imkân yoktu. Yanlarına bir kazma almışlardı. İki kişi zorla bir geçit açabildiler. Mustafa Kemal eski açık bir arabada idi. Durmadan bozulur, şoför tamir etmek için uğraşıp durur ve yorgun argın arabayı sürerdi. Bu yüzden Erzurum'a varılamayacağı anlaşıldığından Erzincan'ı tutmak istediler.

Karanlık bastı. Çardak boğazından bir türlü çıkamamışlardı. Haziran olduğu hâlde çevrede kar vardı. Gece ilerleyince yolu da kaybettiler. Seller şosayı berbat etmişti. Arkada iki otomobil de yetişememişti.

- Geceyi olduğumuz yerde geçirelim, dedi.

Arabadaki battaniyeyi toprağa serdiler. Bu arkadaşının yatağı idi. Kendisi açık otomobilin içinde uyumıya çalıştı. Gün aydınlığında yeniden yola düzuldüler.

Kâzım Karabekir ve yanındakiler Mustafa Kemal ve arkadaşlarını karşılamak üzere Ilıc'ya kadar gelmişlerdi. Söğüt ağaçları altında konuklara yorgunluk kahvesi ikram edilmişti. Sekiz on kişi kahve içerek konuşuyorlardı. Mustafa Kemal'in gözü Ilıca başındaki sırtlara ilişti. Sıcak yaz güneşi batmak üzere idi. Tam yolun geçtiği yerde, arkasını güneşe aldığı için, kaya renkli ve parlıltılı, heykel gibi bir hayal. Gölge ve ışık oyunu. Yanındakilere gösterdi. Ufuk üzerinde yeni insan ve kağıt silüetleri. Aşağı doğru inen kervan yavaş yavaş söğütlüğe kadar geldi. Başlarındaki adam oturanların önemli kimseler olduğunu sezinerek elini göğsüne götürüp selâm verdi. Mustafa Kemal hatırını sordu:

- Ağa böyle nereden geliyorsun?

- Rus gelirken muhacir olmuştum. Çukurova'da idim. Şimdi köyüme dönüyorum. Zaman kötü. Güvenlik yok. Böyle iken kışa doğru buralara neden geldiğini sorar:

Yoksa oralarda geçinemedim mi?

- Hayır paşa... Çukurova cennet gibi yer... Bize tarla da verdiler. Rahattık. Yalnız son günlerde bizim Erzurum'u Ermenilere vereceklermiş sözü çıktı. Geldim ki göreyim, kimin malını kime verecekler?

Mustafa Kemal yanındakilere:

- Bu milletle neler yapılmaz, dedi.

Erzurum'a geldikleri vakit Kâzım Karabekir Paşa, Refet Bey'den gelen bir telgrafı Mustafa Kemal Paşa'ya verdi. Bu telgrafta İstanbul'un Mustafa Kemal hakkındaki kararları bildirilmekte idi.

Kararlardan biri de Mustafa Kemal imzalı hiçbir telgraf alınıp çekilmiyecekti. Refet Bey'e göre Mustafa Kemal askerlikten çekilmeli, Sivas'a da gelmiyerek Erzurum'da kalmalı idi. Mustafa Kemal:

- Ne yapmalıyız? dedi.

Karabekir:

- Üzülecek bir şey yok paşam. Üniformanızı çıkarsanız da mukaddesatım üzerine söz veriyorum ki size üstüm olduğunuz zamandan daha bağlı kalacağım, dedi.

Mustafa Kemal millî hareketin başı tanınacak ve orduya böyle tanıtılacaktı. İstanbul'dan Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa kendisine Mustafa Kemal yerine ordu müfettişliğini teklif ettiği vakit, ben Erzurum'dan ayrılamam, Mustafa Kemal'in de çekilmesi doğru olmaz, yolundaki cevabını da gösterdi.

Henüz bir halk temsilcileri toplantısı olmamıştı. Mustafa Kemal askerlikten çekilince, bizim şartlarımıza göre, hiçbir otoritesi kalmıyacaktı. Onun için kendine eşraf ve halk yığınları üzerinde nüfuz sağlayan padişah yaveri kordonlu üniformasını mümkün olduğu kadar uzun müddet üstünde tutmak faydalı olacaktı. Halk devlete itibar edegelmıştır. Fakat askerlikten de kovulmak üzere idi. İster istemez istifa etti. Kovulma haberi de ondan sonra geldi.

Burada pek dramatik bir sahneyi anlatmak isterim: Mustafa Kemal, Rauf Orbay'la otururken müfettişlik Kurmay Başkanı Kâzım Bey'i (Dirik) bütün haberleşmelerde kâtip etmekte idi ve ölünceye kadar Mustafa Kemal'le birlikte kalacağına yemin edenlerdendi, yanlarına geldi, askerce bir selâm verdi.

- Artık görevime devam etmekliğim imkânı yok, izin verirsiniz Kâzım Karabekir Paşa'dan vazife isteyeceğim. Dosyaları kime teslim etmemi emredersiniz? dedi.

Mustafa Kemal ve Rauf Orbay vurulmuşa döndüler. Mustafa Kemal hüznü dolu gözleri ile Kâzım Bey'e bakarak:

- Ya öyle mi efendim? Peki dosyaları Hüsrev Bey'e verirsiniz.

Kâzım Bey çalımli çalımli çıktı, gitti.

Kâzım Bey, Mustafa Kemal'in ta Rumeli'den tanıdığı idi. Sonra onu affetmiş ve Cumhuriyet devrinde kendisine İzmir Valiliği ve Trakya Umum Müfettişliği gibi görevler vermişti.

Mustafa Kemal Rauf Orbay'a döndü:

- Gördün mü, dedi, rütbe ve üniformanın ehemmiyeti yok mu imiş.

Biraz sonra Karabekir Paşa'nın geldiğini haber verdiler. Mustafa Kemal'in içinden üzüntülü bir şüphe geçti. Kâzım Karabekir:

- Kumandamda bulunan subay ve erlerin saygılarını sunmaya geldim. Siz bundan sonra da kumandanımsınız dedi.

Mustafa Kemal, Karabekir'i kucakladı.

Kâzım (Dirik) Kuvay-ı Milliye günlerinde de güç duruma düştüğü vakit Mustafa Kemal tarafından tutulduğuna göre, yukardaki ayrılış ikisi arasında, Rauf Bey'den de habersiz, hazırlanmışa benzer.

Çünkü Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'e karşı ihtiyatlı davranmalı idi.

Kuvay-ı Milliye ve Cumhuriyet tarihinde Karabekir'in bir hayli adı geçecektir. Onun şimdiden kısa bir portresini çizmek isterim. Karabekir karakterli, ahlâklı, yurtsever, fakat kültürsüz ve kafaca "pek orta" bir adamdı. Eskiden tiyatro Osmanlıcaya "ibret" sözü ile çevrilmiştir. Opereti "Şarkılı İbret"e çevirerek pek gülünç bir eser yazmış, Erzurum'da okul çocuklarına oynatıp durmuştur. "Şarkılı İbret" in hem güfteci, hem bestecisi idi. Mustafa Kemal'in uzak görüşlü politikacılığı ve hele Batı medeniyetçiliği yolundaki devrim anlayışı ile hiçbir ilgisi yoktu. Askerlikleri arasındaki sanat ıraklığı da söz götürmez. Birinci Dünya Savaşında ve daha sonra Mustafa Kemal'in gölgesinde kalmış olanlardandı. Fakat Bolşevik ihtilâli olup da çar ordusu çöktükten sonra Erzincan, Erzurum ve Kars'ı almak fırsatı ona düşerek doğuda iyice tanınmış, general de olmuştu. Kendine olduğundan pek çok üstünde değer veren ruh hastalarındandı. En küçük eşyasının müzelik olduğuna inanırdı. Eğitim ve ekonomi işlerini en iyi kendi yola koyacağını sanırdı. En çok sevdiği kelime "ben"di. "Rüya" adlı bir şiiri, 1950'de yayınlanmıştır, bu şiirde Abdülhamid'in ruhu ona der ki: "Beni ve saltanatı devirenler

arasında sen de vardın - Hele sonuncusunda hem de mebus, hem kumandandın - İstiklâl Harbini sen kurdun ve başı da sen buldun."

Mondros Mütarekesinden sonra büyük tehlikelerden biri doğuda Ermenistan kurulması idi. Bütün dünya halkları efkârı, harp sırasındaki "katliam ve tehcir" haberlerinin etkisi altında, Ermenici idi. İstanbul'a gelen haberlerde "vilâyat-ı sitte-altı vilâyet" denen Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas illerinin yeni Ermenistan olacağı bildirilmekte ve Ermeni liderlerinin Kilikya'ya kadar sarkmak peşinde oldukları bilinmekte idi. Doğuyu nasıl kurtarmalı idi. Önce İstanbul'da "Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk'u Milliye" adında ve sadece bu vilâyetlerin Türk olduğunu yayınlarla anlatmak, barış konferansına başvurup anlatmak üzere bir dernek kurulmuştur ki sonradan Erzurum'da adı "Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"ne çevrilmiştir.

Kâzım Karabekir o çevredeki tanınmışlığından da faydalanacağını, tehlike baş gösterdiği vakit bir hareket yapılabilme ihtimali varsa önderlik etmeyi düşünerek Erzurum'daki kuvvetin başına gitmek istemiştir. Kendisinin, Ali Fuad Cebesoy ve Rauf Orbay'ın hatıralarında anlattıklarına göre 1918 Kasımında Karabekir Zeyrek'te İsmet Bey'le (İnönü) görüşür. İsmet Bey Osmanlı Harbiye Nazırlığının o vakit belli başlı şahsiyetleri arasında idi. Karabekir eski arkadaşına:

- Beni Erzurum'a tayin ettirmeye çalışınız, der. Ben orada milleti aydınlatırım. Bir anarşi olursa doğuda bir Türk idaresi kurarız. Orayı tehlikeden kurtardıktan sonra batı için çalışırız, demişti. İsmet Bey:

- Tehlike büyük. Söylediğini yapmak imkânsız. İkimiz de askerlikten çekilerek bir köyde çiftçilik yapalım, cevabını verir.

Fevzi Paşa (Çakmak) ki o vakit Genelkurmay Başkanı idi, gider, doğuya gideceğini söyler. Fevzi Paşa:

- Gitme, seni tasfiye edeceklerine de şüphe etme, küçük düşer, dönersin, der.

Doğuda millî bir hareket çekirdeği kurulmakla tasfiye edilmenin ne ilişkisi olduğunu sorması üzerine de Fevzi Paşa kendisine bu yüzden Divan-ı Harp'e verileceğini söyler.

Kâzım Karabekir'in bütün düşündüğü, ne yapılabilirse ancak doğuda yapılabileceği idi. Türlü kuruluşları orada birleştirmeli, hazırlanmalı, olayların gelişmesini beklemeli idi. Ülkenin öteki bölgeleri millî hareket için elverişli değildi. İstanbul'da ise devleti teslim almış olanların istediklerini uygulamaktan başka bir harekete girişilemezdi.

Mustafa Kemal, Anadolu'ya giden Ali Fuad (Cebesoy) gibi onunla da görüştü. Mustafa Kemal'e göre de Anadolu'da hazırlanmak, fırsat gözetmek, eğer barış şartları ağır olursa girişilecek millî hareketin şartlarını sağlamak lâzımdı. Ama o memleketi doğu ve batı diye ikiye ayırmayı doğru bulmuyordu. Vatan bir bütün olarak ele alınmalı idi ve kurtuluş için milletçe yurt ölçüsünde tedbirler ve çareler aranıp bulunmalı idi.

Karabekir daima kendi üstünde gördüğü Mustafa Kemal'e söz verdi ama, komutan o, kuvvet onda idi. Mustafa Kemal'in kendinden başka dayanağı olmadığı, Erzurum Kongresi'ne gelecek olanların da ancak kendisine bağlı kalacakları fikrine saplanmıştı. Mustafa Kemal ise askerlikten çekildikten sonra milletin başına geçmiş olmak durumunda ve davranışı da bu yolda idi.

Karabekir:

- Ben şahısların milleti kurtaracaklarına ve kurtuluşun şahısları sivrilmekte olduğuna inanmam, diyordu.

Sebebi, bir toplantıda:

- Millî harekete bir lider lâzımdır. Hareketin başına Mustafa Kemal geçmeli, arkadaşlar ona yardımcı olmalıdır, diye karar verilmiş olması ve bu fikir etrafında propaganda yapılması idi.

Karabekir liderliğe "şahısçılık" damgası vurduğu vakit düşündüğü Mustafa Kemal'i başa geçirmemek ve kendi, açıkça meydana görünmeksizin, başta bulunmak olduğuna şüphe yoktu. Erzurum'a gelen delegelerden bazıları ile Erzurumlulara verdiği bir çadır yemeğinde:

- Bu size birinci yemeğim. İkincisini inşallah İstanbul'da Yuşa tepesinde yiyerek şükran namazını da Eyüp camiinde kılacağız, demişti.

Bir İngiliz şairin kadınlar için söylediği, ne onlarla ne onlarsız, sözü hatırlardadır. Mustafa Kemal, şimdi onlarsız yapamayacakları ile birlikte olmak, ama ilerde onlarla yapamayacağını da düşünerek tedbirli olmak zorunda idi. Karabekir, sözde hizmetinde bulunmak, gerçekte onun en küçük hareketini gözden kaçırmamak, sual sorarsa sır vermemek görevi ile Başçavuş Ali'yi Mustafa Kemal'in emrine vermişti. Ali Çavuş dilediği vakit komutanı Karabekir'in yanına izinsiz girebilecekti. Ali Çavuş'tan Mustafa Kemal kuşkulandı, onu elde etmiştir. Daha sonraları Kâzım Karabekir de "Deli Halit" denen tümen komutanı Halit Paşa'nın Mustafa Kemal Erzurum'dan ayrıldığı zaman, onunla şifre ile haberleştiğini öğrenip, onun emri üzere hareket edeceği hakkında bir de telgrafını yakalamıştı. Halit Paşa, gerektiğinde Kâzım Karabekir'le ilgisini keserek doğrudan doğruya Mustafa Kemal'i tanıyacağını yazıyordu. Karabekir bu kararın Mustafa Kemal Erzurum'da iken verilmiş

olduğunu tesbit etti. Pek atılgan ve pek gözlü Halit Paşa gerektiğinde kumandaya doğrudan doğruya el koyacaktı.

Erzurum Kongresi

Mustafa Kemal askerlikten çekildikten sonra beş kişi gelerek kendisine Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin başkanı olduğunu bildirmişlerdir. Cemiyetin yeri yok, kadrosu yok, bütçesi yoktur. Pek çoklarında umut da yoktu. Müdafaa-i Hukuk'un bütün parası doksan lira kadar bir şeydi. Bazıları, kadınlarımızın nesi varsa satalım, demişlerse de onlar da savaş yılları göçlerinde satılıp tükenmişti. 23 Temmuz 1919. Pek orta hâlli bir okul. Yirmiyeye on iki metrelik sularında çam tahtalarından, halı ve seccade ile örtülü, bir başkan, iki de kâtip kürsüsü. Gene çam tahtasından öğrenci sıraları. Duvar ve pencereler çıplak.

Bağımsızlık savaşı ve ondan sonraki yeni Türkiye kuruluşunun temeli, ilk bu salondaki toplantıda atılacaktı. Beş vilâyetten elli dört delege gelmiştir. Öteki vilâyet valileri delege göndertmemişlerdi. Gelenlerden on yedisi çiftçi ve tüccar, beşi emekli subay, dördü emekli memur, beşi öğretmen, dördü gazeteci, beşi hukukçu, dördü mühendis, biri hekim, altısı sarıklı hoca, üçü eski milletvekili, bir komutan, biri de eski bakandı. Kâzım Karabekir toplantıda yoktu.

Başkan kim olacaktı? Kâzım Karabekir'e göre Mustafa Kemal olmamalı idi. Gene ona göre birçok delegeler de bu fikirdeydiler. Rauf Orbay da bir başkasının başkan olmasını ister. İlk toplantı başkanlık, İttihatçılık ve İtilâfçılık tartışmaları ile geçer. Bir hoca, ki tanınmış bir gerici idi, kongreyi açtığı vakit, Trabzonlu bir delege:

- İttihatçıların reisliğini istemiyoruz, in aşağı! diye bağırıyordu. Hoca kürsüden indi, başkası da çıkmadı.

Daha sonra başkanlık edecek biri de, "İtilâfçı istemiyoruz, in aşağı!" haykırıları arasında kürsüyü bıraktı. Sonunda bir delege söz alarak:

- İşte Mustafa Kemal Paşa... İşte Rauf Bey... Ben kendi hesabıma Mustafa Kemal'i seçiyorum, siz de seçerseniz kürsüye onu davet edelim, dedi.

Hava da buna göre hazırlandığı için her taraftan:

- Hay hay... sesleri geldi. Mustafa Kemal kürsüye çıktı. Başka esvabı olmadığı için üniformalı idi.

Delegelerden bazıları bu hâli sertçe tenkit ettiler. "Paşalık üniformasını bırak, bizim gibi ol," diyorlardı.

Rauf Bey:

- Paşam Erzurum valisini azletmişler. Gidecek. Ondan bir takım isteyelim dedi. Vali redingot takımını verdi. Atatürk'ün bana anlattığına göre parasını da tam almıştır.

Kongre on dört gün sürdü. Alınan kararlar şunlardı: 1- Millî sınırlar içindeki bütün vatan kısımları bir bütündür. 2- Her türlü yabancı işgal ve istilâsına karşı ve Osmanlı hükûmetinin çöküşü hâlinde millet hep birlik olarak savunma ve dayatma görevini yapacaktır. 3- Hükûmet vatanı ve istiklâli koruyamazsa bir geçici hükûmet kurulacaktır. Bu hükûmet heyetini millî kongre seçecektir. Eğer kongre toplantıda değilse bu seçimi "Heyet-i Temsiliye" yapacaktır. 4- Kuvay-ı Milliye'yi "âmil" ve millî iradeyi "hâkim" kılmak esastır. 5- Manda ve himaye kabul olunamaz. 6- Millet Meclisinin toplantısı sağlanmasına ve böylece hükûmetin murakabe altında bulundurulmasına karar verilmiştir.

"Heyet-i Temsiliye" başkanlığı, hükûmet, hatta devlet başkanlığı demektir. Kim olmalı idi, Kâzım Karabekir de, başkaları da Mustafa Kemal'i seçtirmek istemiyorlardı. Mustafa Kemal bu mesele için herkesin düşündüğünü açıkça bilmek ister. Toplantıdakilere birer kâğıt verir. Kâzım Dirik'in fikri: "Mustafa Kemal Paşa nokta-ı hücum olduğundan Heyet-i Temsiliye'ye girmemelidir." Hüsrev (Gerede): "Girmesinin bir zararı yoktur." İbrahim Tali: "Mustafa Kemal uzakta kalmalıdır." Bunlar 19 Mayıs gününün en yakın arkadaşları, millî kurtuluş savaşçısının "yar-ı gar"ları idi.

Heyet-i Temsiliye'ye dokuz kişi seçilmiştir. İçlerinden biri Erzincan Nakşi şeyhi, biri de Mutki aşireti reisidir. Mustafa Kemal'in o günler nasıl bir hava içinde bulunduğunu daha da iyi belirtmek için, gelecekteki laik Cumhuriyet kurucusunun Erzurum Kongresi'ndeki duasını okuyalım: "Cenab-ı Vâcib-ül-müteal hazretleri habib-i ekremi hürmetine mübarek vatanın sahip ve müdafii ve diyanet-i celile-i Ahmediyye'nin ilâ yevm-il kıyâme hâris-i esdakı olan millet-i necibemizi ve makam-ı saltanat ve hilâfet-i kübrayı masun ve mukaddesatımızı düşünmekle mükellef olan heyetimizi muvaffak buyursun, âmin."

Mustafa Kemal Erzurum'dan ayrılmadan önce Cevat Dursunoğlu ile bazı arkadaşlarına demişti ki:

- Ben milletle kumar oynamam. Muvaffak olacağımızı biliyorum, artık milletlerin kendi kendilerini kurtarmaları devri gelmiştir. Müstemleke devri sona ermiştir.

Sivas Kongresi

Artık Sivas Kongresi'ni toplamalı, hepsi kendi başına buyruk millî kuruluşları bir tek yönetimine bağlamalı, millî kuruluş hareketinin bir lideri olmalı idi.

Trakya-Paşaeli Cemiyetinin davası ne idi? Osmanlı Devleti toprakları bölüşüldüğünde İngiltere, olmazsa Fransa'ya sığınarak Trakya'yı kurtarmaya çalışmak!

Şark Vilâyetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin programı bu vilâyetlerdeki İslâm ve Hristiyan unsurların serbestçe gelişmelerini sağlamak, İslâm halkın tarihî ve millî haklarını tanıtmak ve savunmak, yapılmış zulümlerin hesabını sormak, sorumluları olanları cezalandırmak, yakılıp yıkılmaları yerine koymanın çarelerini aramak!

Trabzon'da Pontus hükûmeti kuruluşunu önlemek üzere "adem-i merkeziyet"çi bir cemiyetin de yolu aynı idi.

Batıda Yunanlılara karşı çete savaşına girişenler kendilerini millî kurtuluşun kurucu ve yöneticisi saymakta idiler.

Sivas'ta vatan bütünlüğü ve bütün millet adına bir kongre toplamaya karşı olanlar çoktu. Amasya toplantısında Rauf Bey (Orbay):

- Ben misafirim, diye Mustafa Kemal'in hazırladığı bildiri ve çağırış vesikasını imzalamaktan çekinmiş, sonra bir hatıra olarak imzalamıştı. Refet Bey önce reddetmiş, Ali Fuad Paşa'nın (Cebesoy) ısrarı üzerine belli belirsiz bir imza koymuştu.

Balıkesir'deki "Karasi-Saruhan havalisi hareket-i milliye ve redd-i ilhak" cemiyeti kongre başkanı Hacı Muhiddin Sivas'a delege yollamak daveti üzerine:

- Ne kuvveti var bunların? Medeniyet âlemini şantaj ve blöfle ne kadar aldatabiliriz? diyordu.

Bu cephedekiler daha sonra Sivas'a:

- Karşımızda seksen bin asker var. Biz komutanlarımızla ve teşkilâtımızla bağımsız kalmalıyız, diye kafa tutacaktı.

Kâzım Karabekir'e göre Sivas'ta toplanmak varlığını kendi elimizle tehlikeye atmaktı. Yeni bir kargaşalığa sebep olacaktık. Erzurum Kongresi kararları ile yetinmeli idik. Barış esasları anlaşılınca kadar da hiç kımıldamıyarak sabretmeli idik.

İşgal kuvvetleri ile İstanbul hükûmeti de kongreyi toplatmak için el birliği etmişlerdi. Binbaşı rütbesinde bir Fransız jandarma subayı, yanına bir tercüman alarak Sivas valisine geldi: "Eğer burada kongre toplanırsa Fransızlar Sivas'ı işgal edecekler," dedi.

Vali, Mustafa Kemal'e ikinci bir kongreden vazgeçilmesini tavsiye etti. Yahut Erzincan'ı seçmeli idiler. Kuvay-ı Milliye bir genç, sonradan Sivas milletvekili Rasim de valiyi desteklemekte idi.

Mustafa Kemal, İngilizlerin Samsun'u topa tutmak, on güne kadar yeni işgaller yapmak şantajı ile kendi çalışmalarına engel olmak istediklerini hatırlatarak bu blöflere kulak asmamaları cevabını verdi.

Erzurum'dan Sivas'a gitmek için paraları yoktu. Bir emekli binbaşı bütün parasını ödünç verdi ki 900 lira idi, 100 lira da aralarında toplayarak 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan ayrıldıkları vakit Heyet-i Temsiliye'den yalnız beş kişi idiler. Dördü gelmemişlerdi.

Erzincan boğazına geldiklerinde bazı jandarma subay ve erleri otomobilleri durdurup boğazın Kürt haydutları tarafından tutulmuş olduğunu bildirdiler. Merkezden kuvvet istedikleri için, bu kuvvet gelip boğaz açılınca kadar beklemelerini söylediler. Erzincan'a dönecekler, kim bilir ne kadar orada kalacaklardı. Fakat daha büyük tehlike tam gününde Sivas'a varmamaktı. Mustafa Kemal, çift mitralyözlü bir otomobili öne katarak hemen yürümek kararını verdi. Ufak tefek ateşlere önem verilmiyecek, vurulanla ölenle uğraşılmıyacak, haydutlarla yakın karşılaşma olursa hepsi arabalarından atlayıp çarpışacaklar, sağ kalanlar yola devam edeceklerdi. Dadaloğlu'nun yazdığı gibi, "ölenler ölür, kalan sağlar bizimdir."

Hiçbir vak'a olmadan 2 Eylül akşamı Sivas'a varılmıştır. Şehirde ne kadar fayton ve yaylı araba varsa hepsini karşılayıcılar tutmuşlardı. Yalnız Hürriyet - ve - İtilâf Partisinden kimse yoktu.

Kalabalık arasında Fransız subayının tehdidi üzerine telâşlanan genç Rasim'i görünce Mustafa Kemal:

- Gençler için vatan işlerinde ölmek olabilir, korkmak asla! dedi.

Kurtuluş Savaşında Sakarya Zaferi nasıl bir kader dönümü olmuşsa, Anadolu'da yeni devletin kuruluşunda Sivas Kongresi'nin o kadar büyük önemi vardır.

İsmet Bey (İnönü), Halide Edip (Adivar) ve Refet Bey (Bele) de içinde olmak üzere birçok yurtsever kimseler Anadolu'da kurtuluş savaşı verilebileceğine inanmıyorlar, Amerikan mandası altına girmekten daha iyi bir çare görmüyorlardı. Halide Edip 10 Ağustos 1919 tarihi ile yazdığı mektuptaki metni Atatürk'ün "Nutuk"unda vardır, "Biz İstanbul'da kendimiz için bütün eski yeni Türkiye sınırları içine almak üzere geçici bir Amerikan mandasını ehven-i şer olarak görüyoruz," dedikten sonra,

mektubunu; "Sergüzeşt ve cidal devri geçmiştir. Hudutlarında bu kadar çok evlâdı ölen zavallı milletimizin fikir ve temeddün (medenîleşmek) muharebesinde kaç tane şehidi var?" diye bitiriyordu. İsmet İnönü'nün Kâzım Karabekir'e yazdığı mektubu buraya olduğu gibi alıyorum:

"Kardeşim Kâzımcığım,

"Bundan evvel bir mektup yazmıştım. Onu daha almamışsınızdır. Bununla vaziyet hakkında malûmat vermek istiyorum: Şimdi İstanbul'da belli başlı iki ceryan vardır. Amerika, İngiliz taraftarlığı. İngiliz tarafında Hürriyet ve İtilâf ve Türkçe İstanbul gazetesi, Adil Bey... v.s. Mütebakisi Tevfik Paşa dahil olduğu hâlde Amerikan muaveneti (koruyuculuğu) taraftarıdır. Evvelce Amerikalıların kabul etmesi pek şüpheli olduğu için İngilizler sakın idiler. Hâlbuki tahmin hilâfına olarak, Amerika'da gelmek için temayül artmış. İstanbul'da propagandaya başladılar. Taraftarlarını hükûmet ile beraber körüklüyorlar. İstanbul'un bazı mahallerine beyannameler bile dağıtmışlar. İngilizleri isteriz diye... İngilizlerin emeli bu esnada memlekette, Amerikan heyetinin tahkikatını ve temayûlatını iptal edebilecek ceryan ihzar ve ilân ettirmek, bu suretle bir defa Amerika işini suya düşürdükten sonra yine bildiklerini yapmaktır, diye tahmin olunuyor. Korkulur ki bütün Asya'yı eline geçirmiş olan İngilizler, yegâne kabiliyet-i harbiyye ve ihtilaliyyesi olan Türkiye'yi elinde bulundurarak tamamen çürütüp mahvetmek istiyceklerdir. Eğer Amerika'nın gelmesi suya düşerse, İngilizler için bu günkü taksim vaziyetini tevsik etmekten (ileri sürmekten) başka yapılacak bir şey yok gibidir ki, İngilizlere diğerleri bu hususta muavenet edecekler, muhalefet etmeyeceklerdir.

"Eğer Anadolu'da halkın Amerikalıları herkese tercih ettikleri zemininde, Amerika milletine müracaat edilse pek ziyade faydası olacaktır, deniyor ki ben de tamamiyle bu kanaatteyim. Bütün memleketi parçalamadan Amerika'nın mürakabesine tevdi etmek (denetimine vermek) yaşayabilmek için yegâne ehven çare gibidir. Fakat bugün bu kanaatın kıymeti onun ihzarındadır. Avrupa'nın Amerika'nın pazarlık ettikleri bir zamanda Amerika aleyhine bir koz göstermemektedir. Sen Erzurum'a giderken korkuyorum ki seni bir şeye karıştıracaklar demiştin. Evimden dışarı çıkmadım ve hiçbir şeye karışmadım.

"Fakat muhitim karıştı. Ben karışmadım da ne oldu, hiç! Şûray-ı askerî teşkil ettiklerini ve beni oraya tayin ettiklerini bildirdiler. Bir hafta sonra affettiklerini söylediler. Kim istemişti? Sonra ne sebeple affettiler? Bilen ve söyleyen yoktur. Anadolu'ya silâh ve cephe giderse ben gönderirmişim, hep ben idare edermişim, Adil Bey'in kanaati bu... Merhumun her bildiği böyle ise vay milletin başına... (İsmet İnönü, ben göndermiyorum ki demek istiyor.) Dahilî nifak, hükûmetle millet arasındaki ittifak en soysuz en alçak kısmın idare başında bulunması gibi ahvalin memleketi daha nice felâketlere süreceğine şüphe yoktur. Anadolu'da anarşi günden güne artıyor. Hükûmetsizlik her gün daha ziyade tebarüz ediyor. Bu hâl yalnız başına bir felâkettir. En müktedir, en temiz insanlar bu anarşiyi senelerce tedavi ve mahvolan nüfuz-u hükûmeti de iadeye teşebbüs etseler muvaffakiyetleri şüphelidir. Bilâkis tutulan sakın yolun inat ve ısrarla takibinden mütevellit netayiç (sonuç) bakalım ne olacaktır? İşte biz evimizde hiçbir kimse ve hiçbir şeyle alâkadar olmaksızın hükûmetin kanaatine rağmen ahvali böyle teessürle görüyoruz. Dilhun (içimiz kan ağlıyor) oluyoruz. Duadan başka elimizden bir şey gelmez. Malatya'dan bana Malatya mebusluğunu teklif ediyorlar. Sen ne dersin? Gözlerinden öperim. Seni bağrıma basarım sevgili kardeşim Kâzımcığım. İsmet"

Vatanseverliklerinde hiç şüphe olmıyan, asker sivil, birçoklarına göre iki ihtimal vardır: Biri Hürriyet - ve - İtilâf Partisi ile saraya ve Bab-ı âli'ye dayanan İngilizler elinde parçalanmak, bölünmek, ikincisi yalvara yakara Amerikan mandası altına girmek ve böylece yurt bütünlüğünü korumak! Büyük devletlere meydan okuyucu bir bağımsızlık savaşı bunlar için imkânsız bir şey...

Kâzım Karabekir gibi gerektiğinde parçalanmaya karşı dayatmak fikrinde olanlar için de sonuna kadar beklemek, büyük devletleri gücendirici davranışlardan çekinmek, İstanbul'ca "asi", yani kanun dışı tanınmamak şart. Damat Ferit hükûmeti Sivas kongrecilerini bastırmak için Kürtlüğü bile ayaklandırmak üzere, İngilizlerle el birliği yaparak, cür'etli fesatçılar yollamıştı.

Şüphesiz padişah da Damat Ferit de birer "hain" değildirler. Fakat onlara göre tek çıkar yol İngilizlere sığınmak, itaat etmek, iyi niyet göstermek ve onlardan yardım beklemektir. Yapabilecek başka bir şey yoktur.

Sivas Kongresi'nin amaçlarından biri tam bir millî dayatıştan başka bütün düşünüş ve tasarımların hayalden ibaret olduğuna vatansever ve milliyetçileri inandırmak olacaktı.

Tuhaftır, Kâzım Karabekir gene yeni liderin kaygısı altında idi. Mustafa Kemal'e yazdığı bir şifreli telgrafta: "Telgraflar ve tamimler altında imzanız olmamalıdır. Siz 'münferit' görünmemelisiniz," diyordu.

Özel konuşmalarında da, efendim herkes Mustafa Kemal padişahı indirip yerine geçecek, diyor

diye kendi korkusunu ileri sürüyordu.

Amerika liberal bir devlettir. Hristiyanıdır. Ermeni katliamından bütün Türklüğü sorumlu tutmaktadır. Eğer onun mandası altına girsek Amerika'dan Doğu Anadolu'ya bir Ermeni göçüne engel olacak mı idi? Hayır, Kürt otonomicilerini susturacak mı idi? Hayır. Hristiyanların elinden ekonomik ve tarım egemenliğini zorla alıp sadece ırgatlık, askerlik ve memurluk yapan Türklere devredecek mi idi? Hayır. Demokratik yolda medreseler ve şeriatçılar eğitim ve yönetimini durdurup devrimci bir yol mu tutacaktı? Hayır. Nice misyonerlerin o vatanın dört köşesinde okullar açıp Türk olmıyan unsurları yetiştirdikleri böyle bir mandadan sonra Türklüğün hâli ne olacaktı? İzmir 1914'ten önce ticaretçe, varlıkça, yaşayışça Rumdu. Van Ermeni idi.

Umutsuzluk içinde bunları düşünebilen yoktu. Bir millî kurtuluşun ilk şartı bir lider bulmak olduğunu da anlamamazlıktan gelmek tuhaf bir şey, daha doğrusu o sıra manevî otoriteyi ellerinde tutanların kendi yoksun oldukları liderlik niteliğini bir başkasında görmek istemeyişten, birtakımı için de henüz maceracılık çilesini çektiğimiz Enver'in bir ikincisine uğramaktan çekinişlerinden idi.

Kongre toplanacağı günün arifesinde Hüsrev (Gerde) Mustafa Kemal'e geldi. İsmail Fazıl Paşa (Ali Fuad Cebesoy'un babası), Rauf Bey (Orbay), Bekir Sami sizi başkan yapmamaya ve İsmail Fazıl Paşa'yı reisliğe seçtirmeye karar verdiler, dedi.

- Araya fitne mi sokuyorsun?

- Hayır efendim, ben de beraberdim.

Ertesi günü kongrenin toplanacağı lise merdivenlerini çıkarken Rauf Bey'e:

- Kimi reis yapalım? diye sordu.

Rauf Bey heyecanla:

- Siz reis olmalısınız, dedi.

- Demek bana Bekir Sami Bey'in evindeki kararınızı bildiriyorsunuz, dedi ve yürüdü.

Mustafa Kemal kürsüye çıkarak kongreyi açtı:

- Reisinizi seçiniz, dedi.

Biri kürsüye geldi:

- Bendeniz reisliğin birer gün veya birer hafta nöbetle vilâyet adlarının harf sırasına göre reislik yapılması fikrindeyim, dedi.

Teklifçinin vilâyeti eliflerin (a) başında idi:

Mustafa Kemal:

- Neden lâzım geliyor bu? diye sordu.

- Şahsiyet olmamak için. İşe politika karıştırmamak, müsavat (eşit) olmak için...

Sonunda üç oy eksikle Mustafa Kemal'i seçtiler.

Sivas Kongresi'nin ilk üç günü hemen hemen boşuna kongredeki temsilcilerin İttihatçı olmadıklarına dair yemin formülü hazırlanış, padişaha "arıza" yazmak, gelen telgraflara cevap vermek, kongre politika ile uğraşacak mı uğraşmayacak mı gibi tartışmalarla geçti.

Dördüncü günü önemli idi. Cemiyetin "Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk" olan adı "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"ne çevrilmiş, "Heyet-i Temsiliye, Şarki Anadolu'nun heyet-i umumiyesini temsil eder" maddesi de, "Heyet-i Temsiliye, vatanın heyet-i umumiyesini temsil eder" olarak değiştirilmiştir.

Kongre üzerine en büyük baskı Amerikan mandacılarından geldi. İstanbul'da Ahmet Rıza Bey, Ahmet İzzet Paşa, Cevat Paşa, Çürüksulu Mahmud Paşa, Reşat Hikmet, Cami, Reşit Sadi beyler, Esat Paşa, Kara Vasıf gibi başta gelen şahsiyetlerin hep manda taraflısı olduğuna dair şifreler yağdı. Bekir Sami ve Refet beyler (Bele) kürsüde bu davanın sözcülüğünü yaptılar. Rauf Bey de nutkunu:

- Bu tehlikeler karşısında memleketimize karşı en bitaraf vaziyette bulunan Amerika'nın müzaheretini kabul etmiye mecburuz. Ben bu kanaattayım, diye bitirmiştir.

Manda üzerine geçen uzun tartışmalar ki "Nutuk"ta bol yer verilmiştir, sonunda heyet istemek için Amerika'ya bir mektup yollanmak gibi, ki gönderilmemiştir, sudan bir karara bağlanıp kalmıştır.

Mustafa Kemal'in mandacılara karşı en kuvvetli silâhı Erzurum Kongresi'nin "manda ve himaye kabul olunmaz" yolundaki kararı idi.

Kongre 11 Eylül 1919'da daha kalabalık bir Heyet-i Temsiliye seçerek sona ermiştir. Fakat üyeler olağanüstü toplantı ihtimali ile bir müddet daha Sivas'ta kalacaktı. Yeni bir seçim yapılarak Meclis toplanması da kongrenin kararları arasında idi.

Kâzım Karabekir telgraf çekerek:

- Sivas Heyet-i Temsiliyesi Erzurum Heyet-i Temsiliyesini kaldıramaz. Yalnız oraya seçilenler buradan çekilmelidirler, diyordu.

Bu sırada Mustafa Kemal çok ileri bir adım daha attı: Millî hareketi durdurmak için Malatya'da Kürtçülük ayaklanmasına kadar haince hareketleri kongre adına doğrudan doğruya padişaha

bildirmek için İstanbul hükûmetinden izin istedi. Verilmemesi üzerine, gene kongre adına, Anadolu ile İstanbul'un bütün ilişkilerini kesmeye karar verip sivil ve askerî makamlara, bugünün padişahı ile milleti arasına giren hainler hükûmeti yerine meşru bir hükûmet iktidara gelinceye kadar hepsinin Sivas'ta Heyet-i Temsiliye'ye bağlı olduklarını bildirdi. Gerçi pek çok tenkitler ve karşı gelmeler olmuşsa da artık Anadolu'da İstanbul'dakinden ayrı millî bir iktidar çekinilmez bir olupbitti, bu yeni iktidarın başı da Mustafa Kemal'di. 12 Eylül 1919'da Anadolu İstanbul'dan ayrılmıştır.

Sivas Kongresi konuşmalarından günü gününe haber verilmediği için şikâyetler eden Kâzım Karabekir, bu defa da acele edildiğini söylüyordu. Kendini tek yetkili kuvvet sahibi gören Kâzım Karabekir:

- İstanbul'da kötü bir hükûmet bu hareketi büsbütün isyancı saydırabilir, halk ayaklanabilir, Anadolu'da kardeş kanı dökülebilir, diyordu.

Gerçi sonradan sıra ile bunların hepsi olacaktı. Ama bir kurtuluş savaşı için hepsini göze almalı idi. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck, Dış Bakanlığına 13 Eylül 1919'da şöyle yazıyordu: "Sadrazam Damat Ferit'le görüştüm. Mustafa Kemal'in hareketine gittikçe daha önem vermektedir. Bu hareket, ona göre Ankara, Sivas ve Erzurum vilâyetlerinde beş yüz kadar subayın işi. Ya onları ezecek bir Osmanlı kuvveti gönderelim, ya eğer müttefikler buna izin vermezlerse, kendileri bazı kilit noktaları işgal etmek üzere kuvvetler göndermelidirler. Ben kendisine şu cevabı verdim: Eğer Türk kuvveti giderse bir iç savaş olur. Müttefikler harpten yorulmuşlardır. Kan dökülmesini istemezler. Ferit'e göre halk müttefikleri çok kuvvetli biliyor. Barış kararlarını kabul etmeye hazırdır. Kendisine Mustafa Kemal'le bir görüşme fırsatı aramasını söyledim. 'Bunun için vakit geçti,' dedi."

17 Eylül tarihli bir rapora göre de: "Anadolu'da millî hareket bağımsız bir cumhuriyete doğru gitmektedir. Bu hareket İstanbul'dan, bilhassa Harbiye Nazırlığından desteklenmekte, halk efkârını Damat Ferit'ten fazla Mustafa Kemal temsil etmektedir. Onlara hükûmetin kabul edeceği bir anlaşmayı silâh kuvveti ile zorlamak gerekecektir. Damat Ferit, ben çekilirim ama bu padişahı bırakmak manasına gelir, padişah ise kendine karşı gelenlerle bir hükûmet kurmaktansa tahtından vazgeçmeyi tercih eder..." deniyordu.

Amerika'dan gelip Sivas'ta kendisi ile görüşen General Harburd şöyle yazmıştır: "Mustafa Kemal otuz sekiz yaşlarında. Zayıfça, boyu bosu yerinde. Asker tavırlı bir genç adam. Türklerin evde ve dışarda başları kapalıdır. Bunun ise açık. Ateş hattında tehlikeye uğramaktan çekinmez olduğunu ve bu yüzden Alman subaylarının kendisinden şikâyetçi olduklarını işittiğimizden kendisi ile ilgili idik. Cevapları pek açık ve akarsu gibi idi. Sıkıntılı işler içinde bulunduğu güzel tesbihini hiç durmadan çektiğinden belli idi. Şahsiyeti ile arkadaşlarına kolayca hâkim olmuştu. Onun ve yakın arkadaşlarının gerçek vatanseverler olduklarını gördük."

General Pershing'in kurmay başkanı olan General Harburd Sivas'ta Mustafa Kemal'le görüşürken der ki:

- Türk tarihini okudum. Milletiniz büyük kumandanlar yetiştirmiş, büyük ordular hazırlamıştır. Bunları yapan bir millet elbette bir medeniyet sahibi olmalıdır. Takdir ederim. Ama bugünkü duruma bakalım. Başta Almanya, müttefiklerinizle dört yıl harp ettiniz, yenildiniz. Dördünüz bir arada yapamadığınız şeyi, bu durumda tek başınıza yapmayı nasıl düşünebiliyorsunuz? Fertlerin intihar ettikleri vakit vakit görülür. Bir milletin intihar ettiğini mi göreceğiz?

Mustafa Kemal generale: "Teşekkür ederim," dedi, "tarihimizi okumuş, bizi öğrenmişsiniz. Fakat şunu bilmenizi isterdim ki biz emperyalistlerin pençesine düşen bir kuş gibi yavaş yavaş aşağılık bir ölüme mahkûm olmaksızın babalarımızın oğulları olarak vuruşa vuruşa ölmeyi tercih ediyoruz."

General ve arkadaşları sessizce ayağa kalktılar.

- Biz de olsak böyle yapardık!

Dış Bakanı Lord Curzon şöyle diyordu: "Şu menhus (uğursuz) İzmir çıkarmasından beri her Türk Mustafa Kemal'in temsil ettiği yurtseverlik davasına karşı derin bir sempatiden başka duygu besliyecek." İngiliz Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson, artık İngiliz politikası Mustafa Kemal'le dost olmaktadır, demişti. İstanbul komutanlığına gelen Sir Charles Harrington yazdığı mektupta gene Sir Henry Wilson, yapacağımız en doğru hareket İstanbul'dan çıkıp gitmek ve Türklerle dost olmaktır, diye yazıyordu.

Mustafa Kemal davranışlarında meşruiyetçi kalmıya pek dikkatli idi. Anadolu'da Millî Meclis açılıncaya kadar Osmanlı "mevzuat"ına dokunmamıştır.

- Her şeyi yapabilirsiniz, diyenlere, daima, hayır cevabını vermiştir. Kendisini devrimci kararlara sürüklemek isteyen Türkçü ve ilerici gençlere de:

- Biz şimdi vatani kurtaracağız. Bu işlerin sırası değildir, derdi.

Sivas Kongresi çoğu dürtüyle gelen 31 üye ile toplanmış, Heyet-i Temsiliye sayısına 6 kişi eklenmişti. 18 gün sonra toplanan Balıkesir Kongresi hareket bütünlüğünün sağlanmadığını gösterir. Başta bulunanlar:

- Biz Yunanlılara karşı bir cephe kurduk. Sivas'takilere katılırsak politikaya karışmış oluruz, diyorlardı.

İstanbul'dan da, onlarla birlik olmadığınızı ilân ederseniz size silâh da veririz, diye ayrılığı kışkırtıyorlardı. İzmir Kuzey Bölgesi Kuvay-ı Milliyesi adına 28 kişi ancak 1920 Martında şu kararı verdi: "4 Eylül 1919 Sivas Kongresi'nin vahdet-i milliye maksatlarına ve siyasî emellerine tamamiyle iştirak ederiz."

16 Mayıs İzmir işgali, uyanışını, 16 Mart İstanbul işgali tamamliyacaktı.

Damat Ferit'in dayatışı Ekime kadar sürdü. 1 Ekimde padişah ve halifeye bağlı, fakat yurtsever şahsiyetlerden bir hükûmet kurulmuştur. Mustafa Kemal bu hükûmeti kendi yönetimi altında tutmak, yeni Millet Meclisini de Anadolu'da toplamak isteğinde idi. İstanbul hükûmetine yardımcı olmak için bir hayli şartlar ileri sürdü. Yeni hükûmet kongre kararlarını tutmalı idi. Meclis toplanıncaya kadar millet kaderi ile ilgili hiçbir karar vermemeli idi. Barış konferansına gidecek delegeler milletin güvenini kazanan şahsiyetler olmalı idi. Bazı tutuklama, aziller, sorumlu olanları cezalandırmak, alınan rütbeleri geri verme, Kuvay-ı Milliyeciler aleyhindeki davaları durdurma, basını yabancı sansüründen kurtarma gibi istekleri vardı. Çoğu, İstanbul hükûmetinin yapamayacağı şeylerdi. Bir hayli haberleşme, makine başında görüşmelerden sonra, İstanbul hükûmeti Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı Mustafa Kemal'le konuşmak ve anlaşmak için Anadolu'ya göndermeye karar verdi. Mustafa Kemal 18 Ekimde Sivas'tan kalkarak Salih Paşa ile buluşmak üzere Amasya'ya gitti. Bu toplantıda beş protokol imzalanmıştır. Esaslar hep Mustafa Kemal'in istedikleri idi. Pek önemli mesele yeni seçimden sonra Millet Meclisinin toplantı yeri olmuştur: Mustafa Kemal'e göre Meclis Anadolu'da bulunmalı idi. Salih Paşa ile Bursa üzerinde bir uzlaşmaya vardılarsa da Bahriye Nazırı verdiği sözlerin hiçbirini yerine getiremez.

Mustafa Kemal Sivas'ta iken Sivas'taki Hürriyet - ve - İtilâfçılar padişaha telgraflar çekerek ne Heyet-i Temsiliye, ne de başındakileri tanımadıklarını bildirmişlerdi. İstanbul'da hükûmet değişmiş olsa da padişahçı takım her yanda yığın kaynaştıracılığına devam ediyordu. İstanbul'un Meclisin Anadolu'da toplanmasına karşı olduğu haberi gelince Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'i ve Ali Fuad Paşa'yı Sivas'ta son bir görüşmeye çağırdı. Gerek Meclis, gerek Paris'te hazırlığı bitmek üzere bulunan barış konferansı diktasından sonra ne yapılacağı üzerine bir karar verilmeli idi.

Buluşma tarihi 28 Kasım 1919. Heyet-i Temsiliye'nin çoğunluğu ve Mustafa Kemal yeni Meclisi Anadolu'da toplamak fikrinde. Kâzım Karabekir bu defa bütün ağırlığı ile bu fikre karşı koymuştur: "İstanbul'la bozuşuruz. Bir Damat Ferit hükûmeti daha gelir. Halk ayaklandırılabilir," diyordu. Kuvvet başında yalnız kendi vardır, sanıyordu. Bu tek bir kolordudan ibaretti. Birinci gün sonuç alamadı ise de ertesi gün Rauf Bey'in de katılması ile Mustafa Kemal ve arkadaşları daha fazla diretmediler. Rauf Bey kendi de İstanbul'a gitmek, fedakârca tehlikenin içinde bulunmakta millî hareket için fayda görür. Rauf Bey, hâlâ, Hamidiye Kahramanı'dır. Tek başına feda olmaktan ne çıkabilir? Kâzım Karabekir, padişah ve halifeyi, İngilizleri fazla huylandırmaktan çekinip durur. Sabırlı olmak lâzımdı. İstanbul'a gidecek milletvekilleri ile görüşerek direktifler vermek üzere Mustafa Kemal batıya doğru gitmeye karar verir. 18 Aralıkta Sivas'tan ayrılarak Ankara'ya gelir. Gene yol parası yoktu. Bankalardan almak istemiyordu. Birinden borç aldılar. Otomobil lâstığını de Amerikan okulu müdüründen. Ankara'da bir nutku vardır. Bu nutukta ilk defa zaferle dahi işlerin bitmiyeceğini söylemiştir: "Bugünkü yapacağımız vatani parçalanmaktan ve milleti esir olmaktan kurtarmaktır. Ama vazifemiz bununla bitmiyecektir. Medenî milletler arasında faal bir unsur olabileceğimizi ispat etmemiz lâzımdır," der.

Seçim yapıldıktan sonra son İstanbul Meclis-i Mebusanı 12 Ocakta yüz kırk kişi ile toplanmıştır. 80 milletvekillik çoğunluk kendine "Müdafaa-i Hukuk Grubu" adını vermek istemez. "Felah-ı Vatan" teklifini benimser. Padişah "inhiraf-ı mizac"ını ileri sürerek meclisi açmaya bile gelmez. Padişah Hürriyet - ve - İtilâfçılarla İngiliz korkusunun baskısı altındadır. Meclisi kendine mal etmekten korkmaktadır. Milletvekillerinden birtakımı da sarayın gölgesi altına girmiştir.

Bu meclisin tek faydası Misak-ı Millî'yi kabul etmesidir. Misak-ı Millî yabancı işgal kuvvetlerine millî hareketin sadece Türk vilâyetleri üzerinde hak dava ettiğini, ne Suriye'de Fransızların, ne de Irak'ta İngilizlerin kazançlarına dokunulmayacağı inancını vermek bakımından şüphesiz pek faydalı idi. Profesör Yeşke der ki: "Mustafa Kemal ezeli düşman tanımazdı. Hiçbir zaman kazandığı zaferi aşırı isteklerle tehlikeye sokmamıştır. 30 Ekim 1918 mütareke hattı ötesindeki Osmanlı topraklarından cesaretle vazgeçmesi ihtilâlciler eserlerinin en büyüğüdür. Atatürk bu istekler çizgisini Batı-Trakya meselesinde bile aşmamış ve Dünya Harbinden sonra biricik gerçek antlaşma olan Lausanne'ı elde etmiştir."

Sevres Antlaşmasının ne Anadolu, ne onun bu Meclisine zorlanamayacağını bilen müttefikler için yeni bir hava yaratmak lâzımdı. 18 Mart 1915'te Çanakkale Boğazı'na saldıran filoya komuta etmiş olan Amiral Robeck, ki İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiseri idi, verdiği raporda der ki: "Her tarafta fiilî

kontrolde bulunamayız. Çok gemi ve kuvvetle yalnız İstanbul'a ve kıyılara hâkim olabiliriz. Meclis açılınca liderler İstanbul'a geldiler. Davranışları müttefiklere karşı düşmancadır. Batum'u boşaltarak kuvvetleri İstanbul'a toplamalıyız. Barışı çabuk yapmalıyız. Padişahın durumunu kuvvetlendirmeliyiz."

İstanbul işgaline karar verilmişti. Mustafa Kemal, Rauf Bey'e, arkadaşlarını al gel der. Hayır. Bilâkis arkadaşlarını alarak padişahla görüşmeye gider, Vahidüddin onlara öğüt verir:

- Mecliste konuşmalarınıza dikkat ediniz. Müttefikler her şey yapabilirler. İsterlerse Ankara'ya da giderler, der.

Bir milletvekili saray penceresinden düşman zırhlılarını göstererek:

- Padişahım bunların hükmü su kenarına kadar geçer. Rahat olunuz. Anadolu pulattır (çeliktir).

Vatan savaşı başarılabacaktır, der.

Sonunda padişah ve halife gene son sözünü söyler:

- Rauf Bey bir millet var. Koyun sürüsü. Buna bir çoban lâzım. O da benim!

16 Mart 1920 günü idi. Rauf Bey Meclise dönünce muhafız kıt'ası kumandanı gelir. Rauf Bey'e:

- Kapıda İngiliz var. Sizi ve Kara Vasıf Bey'i teslim almalıyız gelmişler, der.

Rauf Bey Malta'ya sürülür.

İstanbul

Şimdi biraz da duruma İstanbul'dan bakalım.

1920 Martının 16 sında İstanbul'un İtilâf kuvvetleri tarafından işgal edilmesine kadar süren bir devir geçirmiştik. Bu devirde Anadolu, yavaş yavaş İstanbul'dan kopup uzaklaşacaktı.

Yunanlılara karşı ilk dayatma başgöstermiştir. Her tarafta millî kuvvetler kurulmaktadır.

Saray, Bab-ı âli, Hürriyet - ve - İtilâf gazeteleri Anadolu direnişinin barış şartlarını ağırlaştırmaktan başka bir şeye yaramıyacağını yazmaktadırlar. Millî kuvvetlerin adı, İstanbul edebiyatında "haydut çeteleri"dir. Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in bir tamimine göre Anadolu'da "yeniden şekavet (eşkıyalık) ve yağma devrini açanlar" Yunanlıların ekmeğine yağ sürmektedirler.

Damat Ferit'i ikinci defa iktidara getirdiği vakit, Meclis İkinci Başkanı Hüseyin Kâzım Bey itiraz edince padişah:

- Ben istersem Rum patriğini de, Ermeni patriğini de, hahambaşını da iktidara getiririm, demişti.

Damat Ferit kabinelerinden birinde Adliye Nazırı Bosnalı Ali Rüştü Bey Yunan taarruzu başarısı için dua ettirmiştir.

İstanbul'un vatansever ve milliyetçi takımı da Anadolu direnişinden kesin bir sonuç bekliyor mu idi?

Hayır. Birinci Dünya Harbinde varını yoğunu kaybeden, biten, tükenen, nihayet artakalmış silâhlarının çoğunu teslim eden bir memleket, gerilla çeteleriyle, İtilâf devletlerinin ordularına ve donanmalarına nasıl karşı koyabilecekti? Üstelik şimdi İzmir'den içeriye doğru bir de istilâ ordusu sürmüşlerdi. Ama, Türk milletinin her şeye boyun eğmiyeceğini gösteren bir dayatma hareketi barış pazarlığı bakımından elbette faydalı idi. O şartla ki Anadolu, pek ihtiyatlı davranmalıydı. Hele İngilizleri gücendirmemeye dikkat etmeliydi. O sıralarda İstanbul fikir ve politika adamlarından bir haylısının bizim "Akşam" binasındaki Matbuat Cemiyeti salonunda bir toplantısı olmuştur. Varılan karar Mustafa Kemal'e "itidali elden bırakmaması ve İngilizleri kuşkulandırmamaya çalışması" için bir telgraf çekmek! İngilizleri kuşkulandırmamaktan maksat, Eskişehir gibi bazı merkezlerde bulunan İngiliz kıt'alarına saldırmamaktır. Bu toplantı için İstihzarat-ı Sulhiye Komisyonunda çalışan İsmet Bey'i (İsmet Paşa) davet etmiştik. Kendisini daha eskiden tanırdım.

Geç geldi ve salonun bitişiğindeki odada oturdu. Toplantı tartışmalarını kendisine anlattık:

- Pekiyi ama Anadolu ne diyor? dedi.

Toplantıya gelenlerin unuttukları da bu idi.

Bu sırada İsmet Bey'in Necmeddin'le bana:

- Anadolu'da yeni bir kahraman yaratmaya çalışmayın, dediğini de hatırlarım.

Anadolu? Anadolu İstanbul'un kılavuzluğuna bağlanmalı idi. Fakat İstanbul ne yapacaktı?

Çoktandır İstanbul'da Amerikan mandası fikri alıp yürümüştü. Vatansever ve milliyetçi takımının başlıca söz ve kalem sahiplerine göre eğer Türkiye topyekûn Amerikan mandasına girecek olursa ileride yeniden kurtulmak imkânını bulabilirdi. Büyük tehlike, parçalanmakta, Anadolu ve Trakya'nın Fransız, İtalyan ve Yunan nüfuz bölgelerine ayrılmasındadır. Fakat iki büyük mesele var:

Amerika'yı Türkiye mandasını kabul etmeye nasıl kandırabiliriz? Ermeni öldürüşçülüğü suçumuzu Amerikalılara nasıl affettirebiliriz?

Yahya Kemal'in:

- Ah bizi toptan yalnız biri alsa... diye kıvrandığı gözümün önüne gelir. İster Amerika, İster İngiltere veya Fransa...

Bu sıralarda İstanbul'a uğrayan bir Amerikan âyanı manda meselesini kongreye kabul ettirmenin hemen hemen imkânı olmadığını söylemiştir.

Bir de İngiltere mandacıları, daha doğrusu himayecileri vardı. Bunlar "İngiliz Muhipleri Cemiyeti"ni kurmuşlardır. Cemiyet Sait Molla gibi satılık ajanların elindedir. Programları basittir: "Eğer İngiltere bize bir lütufta bulunursa, Osmanlı saltanatı, hilâfetin ruhanî ve manevî bütün kudretini İngiliz müttefiklerine hadim kılmayı taahhüt eder."

Henüz barış şartları hakkında bir şey bilindiği de yok. Ama tasarımların yaman olduğunu biliyoruz. Müttefikler Wilson'un barış notasına verdikleri cevapta "yabancı toplumları Batı medeniyetine düşman Osmanlı idaresinden kurtarmak ve Osmanlı Devletini İstanbul'dan dışarı atmak" gerektiğini söylemişlerdi.

İstanbul Avrupa kıt'asında idi.

İstanbul hükûmeti Paris'e bir heyet göndermeye karar verir. 1919 yılının Haziranındayız. Paris'e gidecek heyetin eşyası, tuhaf bir tesadüf olarak, "Demokrasi" zırhlısına yüklenmiştir.

Paris'e gidenler İttihatçı ve Anadolu düşmanı olmalarına ve Ermeni öldürüşçülüğü suçu ile adam asmalarına güvenmektedirler. Clemenceau bir sözle onların bu türlü hayellerini altüst eder: "Her millet, kendi başındakilerin yaptıklarından sorumludur," der.

Heyet bir kuru vait bile almaksızın, barış şartlarının dikta edileceği günlerde yeniden çağırılacağını öğrenerek İstanbul'a döner. Delegelerden biri Rıza Tevfik idi. Heyetle beraber elimize geçen Paris gazetelerinde onun bir konuşması çıkmıştı. Anasının bir odalık ve babasının Arnavut olduğunu söyleyen Osmanlı delegesi:

- İngilizlerden çok şey öğrendim. Fransız medeniyetine tutkunum. Bende his ve fikir itibarıyla beğenilecek ne varsa sizindir. Bende fena olan her şeyin kaynağı benim, dediğini okuruz.

Milliyetçi gazeteler, sansür ve terör altında, bu sözleri tenkit edebilmek hürriyetinden bile yoksun.

Divan-ı Harp ölüm sehpalarıyla baş uçlarında.

Serkeş Anadolu "millî sınırlar içinde bütün vatan parçalarının bir bütün olduğu" ve "ne manda, ne himaye fikirlerinin asla kabul edilmeyeceği" prensipleri üzerine dayanan davası ile, İstanbul'da alıp veren bin bir çeşit fikir akımları karşısına dikilip durur. Nedir bu Anadolu? Hiçbir şey, henüz birkaç çete... Kimdir başındaki bu Mustafa Kemal? Askerlikten de istifa ettiği için komuta edecek kıt'aları kalmayan ve çetelere emir vermek için hiçbir yetkisi olmayan bir adam, fakat bir lider... Daha Temmuz ayında onun ve arkadaşlarının yaklanarak yargılanmak üzere İstanbul'a getirilmeleri emri çıkmıştır. İstanbul'a dönmesi istendiği için askerlikten çekilen Mustafa Kemal, Erzurum ve Sivas kongrelerine bir çeşit millî meclisler karakterini vermiştir. Bu kongrelerin kararlarını yürütmek üzere bir Heyet-i Temsiliye seçilmiştir. Bu bir hükûmet demektir, reisi de Mustafa Kemal'dir.

Gene o sıralarda yeni bir Mebusan Meclisi seçilmek üzeredir. Hürriyet - ve - İtilâfçılar, daha şimdiden, seçimin Anadolu'da İttihatçı baskısı altında geçtiğini söyleyerek yeni Meclisi İngilizlere curnal etmektedirler.

Fakat dışarıdan bir şey koparamıyan, içeride bir itibarı kalmıyan Damat Ferit Paşa'dan saray da umut keser. Anadolu'daki itaatsizliği önleyebilmek, memleketi padişah etrafında toplamak üzere sessiz bir "hamiyetli paşa" bulur. Sadrazam yapar: Adı Ali Rıza Paşa. Biz gazetecilere söylediği bir cümlesi hatırımdadır: "Bütün dünya demokrasi yaparken biz nasıl aristokrasi yaparız?" Rejimler hakkındaki fikri bile bu...

Sütunlarımızın siperlerinde nöbet tutan milliyetçiler, genişçe bir nefes alıyoruz. Damat Ferit'in hıyanetinden bahsedebiliyoruz. Yakalanıp İstanbul'a getirilmesi için hükûmetin emirlerini yayınlayan gazetelerde, Mustafa Kemal'in ilk demeci çıkıyor. Mustafa Kemal bu demecinde mahallî Müdafaa-i Hukuk teşkilâtlarının artık memleket ölçüsünde bir nitelik aldıklarını bildirir. Bu birleşmekten gaye "vatani ve milleti kurtarmak"tır. Mustafa Kemal Paşa bu fırsatla şu iki teminatı da vermeye lüzum görür: "İttihatçı değiliz, Hristiyan düşmanı değiliz!"

Ali Rıza Paşa hükûmeti bir ara bulma hükûmetidir. Mustafa Kemal ve arkadaşlarını padişah etrafında toplamaya kandırmak üzere Anadolu'ya Hurşit ve Fevzi (Fevzi Çakmak) paşaları gönderir. Fevzi Paşa'nın Sivas'ta güç bir duruma düştüğü ve bu yüzden Erzurum'a doğru yola çıktığı hakkında İstanbul gazetelerinde haberler çıkar.

Mustafa Kemal yeni Meclisi Anadolu'da toplamak fikrini yürütemedi. Fransızlar Adana ve hinterlandını, Antep ve Maraş'ı işgal ettikleri sırada, padişah imparatorluğun son Mebusan Meclisini Fındıklı Sarayı'nda açacaktır.

O günlerde "Akşam" matbaasında otururken beni bir paşanın görmek istediğini haber verdiler. Kapıdan pırıl pırıl üniformasıyla Damat Ferit'in Divan-ı Harp Reisi Kürt Mustafa Paşa girdi. Bu adamın aynı zamanda Kürt Taâli Cemiyetinden olduğunu biliyordum. Oturdu, "Akşam" gazetesinde çıkan bir havadisi düzeltmek için bir şey yazdığını söyledi, bana bir kâğıt uzattı. Yazı: "Sadr-ı sabık Damat Ferit Paşa Hazretleri..." diye başlıyordu. Damat Ferit'ten de, Kürt Mustafa'dan da tiksindim:

- Biz öyle bir haine "hazretleri" diyen yazıları gazeteye koyamayız, dedim.

Benim kararlı hâlimi görünce, herhangi bir ağız çatışmasına meydan vermemek için gülümsiyerek kâğıdı aldı, kalktı gitti.

Bir müddet sonra Damat Ferit gene sadrazam, Kürt Mustafa yeniden Divan-ı Harp Reisi olacaktı. Ben de ölmekliğim ve yaşamaklığım dilinin ucundaki bir kelimeye bağlı olan bu adamın karşısına çıkacaktım.

1920 Martının 16 sına, İstanbul'un işgaline yaklaşıyoruz.

İstanbul'da 1919 yılının 16 Mayısına, İzmir işgaline kadar süren manevî çözülüş devri ile, 1920 yılının 16 Martındaki İstanbul işgaline kadar süren, yeis içinde bin bir umuda kapılma ve bir şey, ismi konmıyan, gökten mi ineceği, yerden mi biteceği bilinmiyen bir şey arama devri böyle geçti.

Kuvay-ı Milliye tarihinin iç yüzünü bilmiyenler biraz yukarıdaki: "Ali Rıza Paşa hükûmeti bir ara bulma hükûmetidir. Mustafa Kemal ve arkadaşlarını padişah etrafında toplanmaya kandırmak üzere Anadolu'ya Hurşid ve Fevzi (Fevzi Çakmak) paşaları gönderir. Fevzi Paşa'nın Sivas'ta güç bir duruma düştüğü ve bu yüzden Erzurum'a doğru yola çıktığı hakkında İstanbul gazetelerinde haberler çıkar," fıkrasını şaşarak okumuşlardır. Çünkü onların Cumhuriyet kitaplarında okuduklarına göre Fevzi Çakmak millî savaşın temel direklerinden biri idi.

Hikâye Mustafa Kemal'in nasıl yapayalnız'dan yetiştiğini ve bazı karakter özelliklerini belirttiği için anlatılmaya değer. Fevzi Çakmak vatanını seven ve onun uğruna her zaman ölecek bir Osmanlı askeri idi. Mustafa Kemal'in ordu müfettişliği ile Anadolu'ya gitmesi tertiplerini hazırlayanlardan biri idi. Bir gün Genelkurmay Reisliği odasında Mustafa Kemal, Cevdet Paşa ve o baş başa verdikleri zaman, İstanbul korkusu ile her şeyi feda etmekten bahis açılması üzerine:

- (Harita üzerinde İstanbul'u göstererek) Bir nokta için (elini bütün memleket üzerinde gezdirerek) hepsini feda etmek! diye haykıran o idi.

Fakat Fevzi Çakmak, kafa ve vicdan kuruluşu bakımından muhafazakârdır. Padişaha ve halifeye bağlıdır. Mustafa Kemal'in Anadolu hizmetlerini de bu disiplin çerçevesi içinde görür. O gün, ki Mustafa Kemal askerlikten ayrılarak bir "ferd-i millet" olmuştur. Padişah ve halifeye karşı isyan bayrağı açmıştır, Fevzi Çakmak hiç şühesiz ikiden biri arasında onu seçmez.

Bir aralık Anadolu'da bulunan komutanlar da Ankara'yı değil, İstanbul'u tanımaya davet edildikleri zaman Bursa ve Konya'da bulunan ikisi Mustafa Kemal'den ayrılmışlardı. Bunlar belli başlı ordu parçaları idi. Refet Bey'in (General Refet Bele) bir baskını ile Konya'daki kolordu kumandanı kıt'alarının başından alınmıştı. Sonradan bu kumandan dahi, Fevzi Çakmak gibi, kurtuluş savaşlarında büyük hizmetler görmüştür.

Fevzi Çakmak bir aralık padişahı Heyet-i Nasıha vazifesini, Anadolu'yu İstanbul'a itaat ettirmek ve Mustafa Kemal isyanından ayırmak için üstüne almıştır. Bunda yabancı devlet menfaatlerini düşündüğü pek uzaktan bile hatıra gelemmez. Ona göre devlet ve vatan, padişah ve halifesi ile bir bütündür. O bu bütünün parçalanmasında bir ölüm kaderi görür.

Şimdi rahmetli Kâzım Karabekir'in bir hatırasını dinleyiniz: Kâzım Karabekir bu hatırayı 1946'da İstanbul Milletvekili seçildiği zaman Vali Lütfi Kırdar ve yanındakilere anlatmıştır. Fevzi Paşa dindar tanınmış, iyi konuşur, halk için pek cazibeli bir şahsiyet idi. Sivas'a kadar bir hayli tesir yaparak gelmişti. O vakitler şahsî itibarından başka hiçbir kuvveti olmayan Mustafa Kemal bu yolculuktan kuşkulandı. Fevzi Çakmak'ı daha fazla dolaştırmıyarak İstanbul'a geri göndermesini Kâzım Karabekir Paşa'dan rica etti. Kâzım Karabekir Fevzi Çakmak'a yolculuğunun faydasızlığını söyleyerek birlikte doğruya doğru yola çıkmışlar. Yolda Fevzi Çakmak Karabekir'e:

- Sen vatansever bir askersin. Eğer Mustafa Kemal itaat etmezse onu padişah ve halifenin hükûmetine teslim etmez misin? demiş.

Kâzım Karabekir, aynı olayı Ali Fuad Cebesoy'a şöyle anlatmıştır:

- Fevzi Paşa bana, Mustafa Kemal ve Ali Fuad paşalar "muhteris" ve menfaat düşkünüdürler, dayandıkları sensin, şunu bil ki eğer Mustafa Kemal başa geçerse ilk işi seni ortadan kaldırmaktır, hatta en güvendiğin İsmet Bey (İnönü) ve Samsunlu Şefik Bey de bu fikirdedirler, Mustafa Kemal ve Ali Fuad paşaları yakalayıp İstanbul'a götüreceğim, sen mâni olma! demişti.

Fevzi Çakmak işgal tarihine kadar İstanbul'da kaldı. İngilizler devlet merkezine de el koyarak, vatanseverler arasında kendisini de tutacaklarını öğrenince Anadolu'ya sığınmaktan başka çare görmedi. Gizlice başkentten kaçtı ve Geyve'de Ali Fuad Paşa (Ali Fuad Cebesoy) karargâhına geldi. Hikâyenin bu kısmını da Ali Fuad Cebesoy'dan ben dinledim: Cebesoy hemen bir telgrafla bu sığınma haberini Mustafa Kemal'e verir. Fevzi Çakmak'ın Kâzım Karabekir'e söylemiş olduğunu bilmemekle beraber Heyet-i Nasıha macerasını unutmayan Mustafa Kemal, Fevzi Çakmak'ın geri çevrilmesini ister. Cebesoy, İstanbul hükûmeti Harbiye Nazırının bu sığınması Anadolu'nun itibarını arttıracaklarını yazarak ısrar eder. Nihayet güçlkle kabul ettirir.

Fevzi Çakmak Ankara'da, tıpkı padişah ve halifeye olduğu gibi, Mustafa Kemal'e bağlanmıştır. O bu defa da samimî idi ve şüphesiz düşündüğü tek şey, artık düşman boyunduruğu altına giren padişah ve halifeyi kurtarmaktı. İnsanlar üzerine hiç hayal yapmayan, realist ve işini bilir Mustafa Kemal kendisini hükümet reisliğine kadar çıkarmıştır. Sonra da ölünceye kadar Genelkurmay Başkanlığında tuttu.

Fevzi Çakmak devletin ve görevinin adamı idi. Muhafazakârdı: Devrimlerden hiçbirinin tarafı olmadığı bilirdik. Genelkurmay Başkanlığından ayrılıncaya kadar eski yazıyı kullanmıştır. Atatürk belli başlı devrim kararlarını verdikten sonra, bir defa pek sevdiği Diyanet İşleri Reisi Hoca Rıfat Efendiyi çağırıp onu tatlı dille kandırır, sonra:

- Şimdi mareşale gidelim, derdi.

Biri camilerin ve hocaların, biri ordunun başında idi.

Yüzümüze karşı bir şey demez, fakat biz ileri hareket takımına kem gözle baktığını hissederdik.

Fevzi Çakmak'ın geri düşünüşlüğü, yasak bölgeler sisteminde kendini gösterir. Bir defa Antalya Valisi Hâşim İşcan'la beraber Finike'ye doğru gidiyorduk. Bir yeni yol yapılıyordu. Vali:

- Bu yolu kaçırıyorum, demişti. Sonra açıkladı:

- Fevzi Paşa kıydan içeriye doğru yol yapmayı yasak etti. İtalyan taarruzuna yardımı olur diye...

İzmir bir yasak bölgeler hapsi içinde idi. Pek verimli birçok ziraat toprakları nüfussuz kalmıştı. Hatta bir gün oradaki komutana:

- Canım paşam, uğraşsanız da İzmir'e biraz nefes aldırırsanız... diyecek oldum. Tıpkı Fevzi Paşa gibi düşünen komutan:

- Benim fikrimce asıl yapılacak şey, İzmir'i bu körfez dışına çıkarmaktır, cevabını vermişti.

- Ama unutuyorsunuz ki millet Erzurum'dan buraya kadar işte bu İzmir'e kavuşmak için kanını akıta akıta koştu, geldi.

Mimar Yansen İzmit tersanesinin kaldırılmasını ve şehrin denize açılmasını teklif etmişti. Bir defasında Başbakan Celâl Bayar'la birlikte İzmit'e gittiğimizde bunu kendisine hatırlattım.

Yanımızda bulunanlar:

- Ne diyorsunuz beyefendi, Fevzi Paşa Hazretleri diyorlar ki kâğıt fabrikasına bir başka vilâyette yer bulunuz. Onu da yasak bölge içine alacağım.

Bütün İzmit Körfezi boğuluyordu. Mustafa Kemal'in emri ve baskısı üzerine Yalova serbest bırakılarak İstanbul'a bağlanıp imar edilmeye başlanması üzerine:

- Yapınız, yapınız, ben Yalova'nın on kilometresine bir top koyunca masraflarınızın ne kadar boşa gittiğini anlarsınız, demişti.

Medenîce manası ile yaşamaktan, imardan ve dünya zevklerinden bir şey anlamazdı. Bir lokma bir hırka ruhlu idi. Demir ve çelik endüstrisini Karabük'e sürdüren, zekâsı yontulmuş mühendis ve ihtisas adamlarının maddî manevî ihtiyaçları nasıl bir çevre arayacağını düşünmeden Kırıkkale'deki bozkır gurbetlerinde fabrikalar kurduran odur. Hatta İktisat Bakanlığı, Karabük'te kurulmaktansa demir ve çelik endüstrisine başlamamak daha doğrudur, diye söylemesi üzerine Fevzi Paşa, Atatürk'e:

- Demir ve çelik yapmak için benim ölümümü bekliyorlar, diye haber yollamıştı. Atatürk önce Bakan Celâl Bayar'a:

- Rica ederim, telefona gidiniz ve kendisine demir ve çelik endüstrisinin Karabük'te kurulacağını haber veriniz, demişti.

Ordu ile pek ilgilenen ve Terakkiperverler muhalefetinden önceki komutanlar vak'asından beri dikkat kesilen Atatürk, harpte kendisi başkomutan olacağını düşündüğüne göre, barışta askerî kuvvetlerin başında tamamiyle güvenilir bir şahsiyet bulundurmak istemişti. Zaafı bundandır.

Rejim Fevzi Çakmak'ı gerektiğinden çok fazla ordunun başında tuttu. Aydın general ve subaylar, eski anlayışlara bağlılık yüzünden, ordunun pek geri kaldığından daima şikâyetçi idiler. İspanya iç savaşı sırasında kendisinin:

- Harpte tankın ve uçağın büyük değeri olmadığı sabit olmuştur, dediğini yakınlarından duyarak içimiz yanıyordu:

- İnşallah Çakmak devrinde bir harbe tutuşmayız, diye dua ediyorduk.

Nihayet emekli yaşı geldi, çattı. Uzatma imkânları da tükenince İnönü kendisini emekliye ayırtmak zorunda kaldı. Fevzi Çakmak küstü. Ordu onun malı gibi bir şeydi sanki. Kolundan yakalanıp ana baba yuvasından atılmışa döndü. Kendisini ziyarete gelen devlet reisine gitmedi. İlk muhalefet hareketleri meydana gelince de, içinde bu kinle harekete geçti.

Ankara'dan İstanbul'a bir gelişinde Beykoz'a uğramıştı. Kahvede toplanan halka şöyle diyordu:

- İstanbul işgalinden sonra vatani kurtarmak için Anadolu'ya buradan hareket ettiğim zaman...

16 Marttan sonra Ankara'ya gelmekten başka çare kalmadığını gören ve Saffet Arıkan'la

arkadaşlarına katılarak Ankara'ya gelen İsmet Bey (İnönü), Atatürk'ün bana anlattığını yukarda söylediğim gibi 19 Mayıs'tan önce, yeni evlendiğini ileri sürerek, Anadolu'ya gelmek teklifini reddetmişti. 1920'de bir defa Ankara'ya gelmiş, fakat Ali Fuad Paşa'dan (Cebesoy) dinlediğime göre Mustafa Kemal kendine soğuk davranmıştır.

Atatürk'ün kendisi ile birlikte yürümiyeceğini bildiği şöhretlere karşı yeni prestijlere ihtiyacı vardı. Fevzi Paşa ile İsmet Bey onun çok işine yaramışlardı. Bir ikinci adam olarak, çalışma ve kültür bakımından, en iyisi şüphesiz İnönü idi ve Fevzi Paşa da, o da tam hizmet tipi idiler.

Hatıralarını anlattığı sırada Atatürk'e bir sual sormuştum. Kuvay-ı Milliye'ye katılıp katılmamak, erken veya geç katılmak bir zamanlar Ankara'da başlıca tartışma konusu olduğunu söyleyerek: - Bu meselede yalnız siz hoş görür davranıyorsunuz. Hatta size karşı İstanbul'da cephe almış olanları bile affetmişsiniz, dedim.

Bakışları eski hatıralara doğru uzaklaşarak ve sislenerek:

- İnanmıyanlar da inananlar kadar haklı idiler. Ben Erzurum'dan İzmir'e sağ elimde tabanca, sol elimde sehpa, öyle geldim, demişti.

"Nutuk"unda ordunun kuruluşuna, hatta belki de Sakarya zaferine kadar süren devrin hikâyelerini okurken hâlâ ruhum ürperir.

Kitabın "gerilla" bölümünde hikâyelerini dinliyeceksiniz. Birinci Dünya Harbinden çıktığımız vakit, Anadolu dağları asker kaçakları ve haydut çeteleriyle doluydu. Mütareke ile beraber hele Karadeniz kıyılarında Hristiyan çeteleri türediği için, bunlara karşı Müslüman halk silâhlanarak harekete geçmişti. Yunanlıların İzmir'e çıkması üzerine yer yer millî kuvvetler de kurulunca, Anadolu'nun ne hâle geldiği kolayca anlaşılabilir. Bitkin halk, bir yandan düşmanın, bir yandan bu silâhlı kuvvetlerin baskısı altında bezmiş hâldeydi. Düşman vurur, dost vurur. Köyler kasabalar haraç altındadır.

Halifeci gelir, şüphelendiğini ipe çeker. Birkaç silâhlı ile bir dağ başını tutan herkes başına buyruktur. Ne kanun bilir, ne devlet, ne kongre tanır. Bu tam tavaif-i mülûk kargaşası idi.

Lider Mustafa Kemal mahallî Müdafaa-i Hukuk kuruluşlarını Ankara'da Millet Meclisi içinde kaynaştırmaya kadar pek çetin günler geçirmiştir. Asker Mustafa Kemal, çeteleri ve millî kuvvetleri nizamlı bir ordu içinde yoğurup komutası altına alıncaya kadar aynı çileyi dolduracaktır.

Anadolu'da askerî kıt'alara komuta edenler, Mustafa Kemal rütbelerini bırakıp üstünde vatandaşlıktan başka sıfat kalmadığı zaman, gene onunla işbirliği ettikleri için Kurtuluş Savaşının şereflerine hiç şüphesiz ortaklırlar. Fakat Mustafa Kemal'in şef tanınması hayli güç olmuştur. Ama o lider mizacı ile doğmuştu. Lider vasıfları edinerek büyümüşü. Hiçbir zaman, en küçük rütbesinde bile, sıra adamı olmamıştı. Karar vermek zamanı gelinceye kadar büyük bir sabır gösterir.

Yenilmiyecek şartları zorlamaz. İlk zamanları "Makam-ı mukaddes-i hilâfeti düşman esaretinden kurtarmak", vatani ve milleti kurtarmak gibi, dilden düşürmediği sözler arasındadır.

Erzurum ve Sivas kongrelerine âdeta millî meclisler önemi verdirmiştir. Heyet-i Temsiliye, halk iradesini belirten bu kongrelerin hükûmeti demektir. O kendisi Heyet-i Temsiliye'nin reisliğine de bir devlet reisliği önemi verdimekte gecikmez. Müstesna bir zekânın bütün fırsatları sabır ve soğukkanlılıkla kollamasını ve kullanmasını bilen taktikleri önünde herkes sürüklenip gider. Belli başlı arkadaşlarından hiçbirine ikincilik muamelesinin ağırlığını hissettirmez. Fakat daima birinci olarak kalmayı da bilir. Basit çete reislerine, millî kuvvetlerin başında bulunanlara, rütbe ve şahsiyet farkına bakmaksızın, kahraman saygısı gösterir. Halka karşı apaçık zulümlerini bile durdurmak için boşuna gidecek müdahalelerde bulunmaz ve sergerderleri huylandırmak istemez. Büyük kararlarda "geç kalmamak" kadar, "erken davranmamak" da liderlik dehasının büyük bir vasfıdır. Daima tam vaktini seçer. Bu vakit öyle seçilmiştir ki bir gün önce kimsenin hatırından geçmiyen şeyler, bir gün sonra gerçekleşir. Herkes şaşırır. Kimse dayatma denemesinde bulunamaz. Bu lider "orta" ve "küçük" adamların, belki birtakım haklı şartlar içinde, kendileriyle bir görmeye razı olup olmamakta duraksadıkları bir "büyük adam"dır.

Çetelere, millî kuvvetler ve kıt'alara komuta edenler arasında, emir verilecek askerleri olmak bakımından, en zayıfı odur. Komutanlardan kendisini çekemeyenler de vatanseverdirler. Şahsî hırs ve rakiplik yüzünden davayı çürütmek hiçbirinin aklından geçmez. Hiçbirinde çeteci Ethem'in binde bir soysuzluğu yoktur. Nihayet kızarlar, tartışır, "Bakalım!" der, bırakırlar.

Bu notlarımı Mustafa Kemal'in devrim atılışlarını anlattığım zaman hatırlıyacaksınız. Fakat o devirdeki Mustafa Kemal, 19 Mayıs'ta zafer arasında geçen devrin Mustafa Kemal'i yanında insana çok daha "kolay" hissini verir. Türkiye'yi 1919-1921 krizleri içinden sıyrıp çıkarmak, bir dev işidir. Birinci Dünya Harbini kazanan büyük devletler, yer yer ayaklanmalarla Anadolu'nun birçok vilâyetler halkı, daha sonra bu isyanları bastıran millî kuvvetler, zaman zaman Meclis ve arkadaşları, ya onun karşısına geçmişler, yahut onunla uyuşamamışlardır. Hepsini ve her şeyi idare etti. İradesinin insana şaşkınlık verecek bir eğilip bükülme kabiliyeti vardı. Onda politikacı kahramanı korur, kahraman politikacıyı kurtarırdı.

Öyle şartlar içinde Mustafa Kemal'in yaptığını yapabilecek, cesaretle demiyorum, belki ondan gözü pekler vardı, azminde demiyorum, belki onun kadar azimli olanları vardı, bilgide demiyorum, şüphesiz ondan daha bilgili olanları vardı, fakat kırk yıllık ömrümde onun liderlik dehasında hiç kimseyi tanımadım.

Mustafa Kemal anasından tam gününde ve saatinde doğmuştu.

16 Marttan sonra vatansever ve milliyetçilerden çoğu Mustafa Kemal'e bağlanmıştır. Bazıları sadece umutsuz düşmüşlerdir. Meselâ Fransız generali İstanbul'a girdiği zaman "Kara Gün" fıkrasını yazdığı için kurşuna dizilmekten güç kurtulan Süleyman Nazif Malta'da ordu komutanı Yakup Şevki Paşa'ya, yukarıda anlattığım üzere:

- Sınırları nehirler çizer. En doğrusu da budur. Paşam ben Diyarbakırlıyım, siz Harputlusunuz. Bu iki şehirde Fırat ve Dicle nehirleri içindeki bölgededir. Siz de ben de Iraklı olarak Bağdat hükûmetine katılmalıyız. Osmanlı İmparatorluğundan umut yoktur. Başımızın çaresine bakalım, der.

Aynı Süleyman Nazif ilk defa İstanbul'da kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin, Cevad Dursunoğlu'nun deyimi ile, "ruh-i muharriki" idi. Bu dava için çıkacak gazetenin sorumluluğunu o üstüne almıştı.

Bazıları bütün nitelikleri ile "hain"dirler. Düşmandan para ve nimet dilencisidirler. Adları anılmaya değmez.

Bir kısmı İngilizlere sığınmaktan başka çare olmadığı ve Anadolu dayatışı İngiliz yardımından bizi yoksun edeceği için "hainlik" denebilecek davranışlarda bulunmuşlardır. Başta Vahidüddin vardır. Ona göre İngilizlerce Mustafa Kemal ve yanındakiler "heyet-i kaatile"dendirler. Yani Hristiyan öldürücüleri! Onlar "tenkil" olunmadıkça Türkiye İngiltere'den yardım bekleyemez. Meselâ Yunan taarruzu olduğu vakit dördüncü Damat Ferit kabinesinin Adliye Nazırı gazetecilere şu demeci verir:

- Hükümetimiz Yunan ordusu tarafından yapılan harekâtı protesto etmeyecek midir?
- Hükümetimiz Mustafa Kemal'i resmen mahkûm etmiş ve hilâfetle vatana hain olduğunu ilân eylemiştir. Binaenaleyh vazifesi asilere lâyük oldukları cezayı vermektir. O hâlde kendi programımıza dahil bulunan bir hareketi neye protesto etmeli?
- Bu harekât mühim güçlüklerle karşılaşılacak mıdır?
- Hayır, Mustafa Kemal ordusu öteden beriden toplanmış haydutlardan, sabıkılardan mürekkep, teşkilâtsiz, inzibatsız bir ordudur.
- Fikrinizce harekât uzun sürecek mi?

- Asker değilim. Fakat intibaim şu merkezdedir ki General Paros-Kevvupulos'un ordusu şimdi sürat ve şiddetle harekâta devam ederek birkaç hafta içinde Ankara surları önünde bulunacaktır.

Ama bütün İstanbul bu değildir. Canlarını ortaya atan asker ve sivil milliyetçiler M.M. Grubu ve "Karakol Cemiyeti" gibi komiteler kurup Anadolu'ya gerek adam, gerek silâh kaçırmak işine koyulmuşlardır. Bir defa Gülhane Parkı'nda Türk kadınlarına saldıran üç Fransız eri öldürüp kaçanlar Karakol'un fedayileri idi. İngiliz yüzbaşısı Armstoriz yazdığı kitapta der ki: "İstanbul silâh ve mühimmat depolarından kaçakçılık yapıldığını öğrenmiştik. Nöbetçileri tuttuk. Küçük subayları hapsettik. Önliyemedik. Ben Haliç'teki büyük silâh deposunda bir yana saklanarak durumu incelemeye karar verdim. Geceleyin Türkler gene geldiler. Barut mahzenlerinde rahat rahat sigara içiyorlar, birkaç tahta kırarak ateş yakıyor ve yemek pişiriyorlar. Patlayıcı maddeleri hiç çekinmeyerek taşıyorlardı. Kaçakçılık devam etti."

Matbaaya çok defa arkadaşlardan daha önce gelirdim. O sabah Saraçhanebaşı'ndaki evimden Bab-ı Âli'ye kadar caddeler ve yollar sessizlik içinde idi. Kimse ile konuşmadığımdan ne olup bittiğini bilmiyordum. Yalnız caddeden bir zenci birliğinin geçişine mana verememiştik. "Akşam"ın kapısından girince avlunun sağındaki odaya uğradım. Burası Kâzım Şinasi'nin bürosu idi. Bir iki arkadaş:

- Haberiniz yok mu? diye sordu.

- Neden?

- İngilizler İstanbul'u işgal ettiler.

Birkaç günden beri ajanslar İtilâf devletleri arasında İstanbul meselesi konuşulduğunu haber vermekte idiler. Türkleri İstanbul'da bırakıp bırakmamak, ikide bir tehdit olarak ortaya atıldığı için pek de umursamamıştık.

Hemen bir iskemleye yığılıvermişim. Haber benim üstümde, İstanbul'u bizden aldılar, manasına geldi. Bir müddet sonra, Şehzade Karakolu faciasına, İngilizlerin bazı devlet dairelerine yerleştiklerine dair havadisler arasında kendimizi toparlamaya vakit bulmadan, bir İngiliz subayı ile İngiliz üniformalı bir Ermeni tercüman odaya girdi. Subay:

- Siz kimsiniz? diye sordu.

Tutuklanacağımı sanıyordum. İlk önce kimliğimi gizlemek hatırımdan geçti, bir faydası olmadığını düşünerek gazetenin yazı işlerine bakan sorumlu olduğumu ve adımlı söyledim. Hemen cebinden bir kâğıt çıkararak:

- Şimdi bunu dizdireceksiniz, gazeteye basacaksınız, o zamana kadar burada kalacağız, dedi.

Uzattığı kâğıt İstanbul'un işgali bildirisi idi:

- Hiçbir yerini değiştirmeyeceksiniz, diyordu.

Bildiri öyle yazılmıştı ki bu işgalin sebebi Türklerin suçları olduğunu sayıp dökenler, bizim hükûmet midir, işgal makamları mıydı, belli değildi. Bildirideki "muharebe" sözünün tam Ermeni şivesiyle "mahrebe" yazıldığı dikkatime çarptı. Mürettiphaneye götürdüğüm vakit, baş diziciye usulca:

- Sakın bu kelimeyi düzeltmeyiniz, dedim.

Tek başarımız, bu kelimeyi olduğu gibi basarak işgal bildirisinin yabancı kaleminden çıkma ve Ermeni şivesiyle Türkçeye çevrilme olduğunu "Akşam" okurlarına anlatmaktı.

Mürettiphane ve matbaa, gazete çıkıncaya kadar, İngiliz işgali altında kalacaktı. Arkadaşlarla:

- Ne yapabiliriz? diye düşündük. Bab-ı âli bitişiğimizde idi. Birimiz oraya gitti. Toplantı hâlinde bulunan Nazırlar Meclisine haber yolluyarak gazetede geçenleri anlattı. Bildiriyi yayınlamamak onların elinde değildi. Düşünmüşler, taşınmışlar, hükûmet adına da kısa bir resmî tebliğde bulunmaya karar vermişler. Tebliğ geldi, hiç olmazsa halk efkârını herhangi bir şüpheye düşmekten koruyucu bir belge idi.

İngiliz subayı kendi getirdiği yazının başa konacağını söyledi. Hükûmet tebliğinin de onun sol tarafındaki sütunlara konması için güçlükle izin aldık. İlk önce altta bir köşeye sıkıştırılmasını istiyordu.

Gazete   yle   ıktı. Geç vakte kadar gelip gidenlerden işgalin bin türlü acı vak'alarını öğreniyorduk.

Yazı odaları üst katta, denize karşı idi. Limandaki zırhlılarda bir ateşe tutma hazırlığı görüyorduk.

   lerinden birini Galata rıhtımına yanaştırmışlardı.

Merkez-i umum  den tanıdığım Cafer de işte o gün bizden haber almaya geldi, pek vatansever bir Rumeli delikanlısı idi. Bitkin bir hâlde idi. Sigara paketimi uzatırım:

- Off... der.

  kram ettiğim kahveyi getirirler:

- Off... der.

Bir müddet sonra gözleri yaşarak bana limana gelen İngiliz gemilerini gösterdi. Hepsinin topları havaya dikilmişti. Zafer, Osmanlı İmparatorluğunu yere serenlerin zaferi padişahın oturduğu Dolmabahçe Sarayı'nın biraz a  ğına demirlemişti. O pençe, derin ve onulmaz acı pen  sesi bütün tırnaklarını boğazımıza ge  cirmişti. Kımıldamıyorduk. Bir aralık Cafer'in gözleri kurudu. İki yumruğunu pencereden zafer filosuna doğ ru sıkarak:

- Biz size gösteririz, dedi.

Kuvay-ı Milliye işte bu sıkılmış yumruktan ibaretti.

Arkadaşlarımızdan yaşlı bir efendinin, sabah kılığı ile penceresinde otururken, bir düşman birliğinin ge  ttiğini görünce yüreğine inip öldüğünü haber aldım. İstanbul'un binlerce y  reğı böyle bir inmenin hasretlisiydi.

Daha sonra eğ er uslanırsak ve serkeşlikten vazge  sersek, İstanbul'un gene Türkiye başkenti olacağına dair bazı telgraflar geldi. Türklerin büsbütün İstanbul'dan atılmasını teklif eden birine

Lloyd George ř u cevabı veriyordu:

- Türkleri kolayca Hristiyan   ld  remeyecekleri bir yerden çıkarıp   ld  r  şler yapabilecekleri yerlere mi gönderelim? Türk h  k  meti İngiliz topraklarının tehdidi altında kalmalıdır.

Dolmabahçe'de oturan Zill  llah-ı Fil'  lem, daha şimdiden bu toprakların gölgesinde idi.

Eski politikacılardan tutulanlar İngiliz sürgünlerine götürülmekte, tutulmıyanlar Anadolu'ya kaçmakta idiler.

Gazeteler m  ttetikler arası sansürün elinde büsbütün söndü. Aė lamaya bile izin alamıyorduk.

Dosyalarımda o günlerden kalan bir yazımın başlangıcı ş u: "Bu sene bile bahar geliyor. Bu sene bile bah  elerimizdeki ağ a  lar kar beyaz çiçekler döktü. Kanun   Süleyman eyyamında da bahar böyle gelmez miydi? Fatih ordusu Bizans'ı kuşattığı zaman, sur diplerinde ve Topkapı kırlarında a  an çiçekler de böyle değ il miydi?"

Nisan haftasında padişah yeniden Damat Ferit'i h  k  met başına geçirdi. 11 Nisanda meşhur "Fet  vay-ı ş erife"   ıktı. Bu fetvalara göre Mustafa Kemal'in emri altında vuruşanlar ve ölenler şehit olmayacaklardı, Kuvay-ı Milliye'ye karşı cihat ilân edilmekte idi.

Padişahın   etecisi Anzavur'un haydutları "Kuvay-ı Muhammediye" adı almışlardı. Bütün halk, Anadolu'da ve her yerde, din adına Mustafa Kemal'e isyan etmeye ve padişah itaatine girmeye davet olunmakta idi. Bu fetvaların gerçekte sadece Vahdettin'in "hal'i" (1) fetvaları değ il,

padişahlığın ve halifelüğün tarihine nihayet veren fetvalar olduğu o zaman hatıra gelir miydi? İtilâf devletleri Mayıs ayında Sevres Antlaşmasını tebliğ ettiler. Bu antlaşmanın imzalanıp imzalanmaması için toplanan Saltanat Şûrasında yalnız bir kişi "müstenkif" kalabildi: O da Topçu Feriki Rıza Paşa idi.

Yunan ordusu büyük taarruzunu yaparak Bursa'ya kadar geldi. Birçoklarında gene Anadolu dayatışının sönmekte olduğu hissi vardı.

Armstrong, İstanbul hatıralarını yazdığı kitabında telgrafın icat edilmiş olduğuna esef eder. Çünkü İstanbul'da bulunan İngilizler, Anadolu dayatışının kolayca yenilebilecek çete kuvvetlerinden ibaret olduğu zamanlar, hemen ellerinde bulunan kıt'aları gönderip hareketi durdurmaya karar vermişler. Armstrong'a göre, eğer telgraf icat edilmeyip de eski devirlerde olduğu gibi, mahallî İngiliz görevlileri içlerinde bulundukları şartlara göre karar vermek ve kararları uygulamak yetkisinde olsalardı, Anadolu işini halletmek o kadar güç olmayacaktı.

Fakat İngiltere'de ruh hâli o kadar değişmiş ve herkes silâhlı maceralardan o kadar nefret etmişti ki fikirlerini bir türlü Londra'ya kabul ettirememişler. Neden sonra Anadolu'ya karşı bir hareket yapılması yeniden düşünülmüşse de o kadar büyük bir kuvvete ihtiyaç varmış ki teşebbüs edememişler. Anadolu dayatış hareketinin tutunmasında ve kuvvetlenmesinde Mustafa Kemal ve teşkilâtını önemsiz göstermeye ve müttefiklere, padişah taraftarlarının nihayet hepsini ortadan kaldıracığı inancı vermeye çalışan Hürriyet - ve - İtilâfçıların da yardımı olmuştur. Bunlar, eğer Mustafa Kemal ve teşkilâtının nüfuzlu ve köklü olduğuna hükmederlerse İngilizlerin kendilerinden yüz çevirip onlarla işbirliği edeceklerinden korkmuşlardır.

Yıllarca sonra çıkan kitabında Armstrong bakınız, o günler üzerine neler yazar: "...Padişahın lehinde bulunmak, bize göre en sağlam siyasetti. Meşru hükûmeti temsil ettikten başka mütteliklerin emirlerini yapmaya hazırıdı... Damat Ferit bambaşka bir tipti. İnatçı, cüretkâr ve akılsız bir adamdı. Kürt kanı ile karışık bir Arnavut olan Damat Ferit'in ruhu kan güdenlerin bütün düşmanlılığını taşımakta idi. Bu bir kabile adamı idi. Malta sürgünlerinin bir kısmı Damat Ferit'in ricasıyla tevkif olunmuşlardır. Damat Ferit Kürtleri de ayaklandırmak için teşebbüs etti... Sevres Muahedesinden sonra Türkler, memleketlerini kurtarmak için birleşmişlerdi. Padişahın avanesi bunların dışında idi. Her kıymetli Türk, milliyetperverdi."

Sarayın ve Bab-ı âli'nin yüzüne gülen düşmanın içi de işte bu idi.

Bir Hikâye

Sadece mütarekedeki İstanbul havasını size teneffüs ettirebilmek için başımdan geçen bir vak'ayı hikâye edeceğim:

Ramazan ayı idi. Büyükkada'da oturuyordum. Bir sabah vapurdan köprüye çıktığım vakit, Anadolu ile gizli temaslarda bulunan ve bu görevle Harbiye Nezaretinde kalan dördüncü ordu karargâhından tanıştığımız bir yüzbaşı bana doğru geldi:

- İngilizler senin de ismini hükûmete verdiler. Tevkif edileceksin. Anadolu'ya kaçmanı düşündük, dedi.

- Nasıl gidebilirim?

Bir ticaret yazıhanesinde bu işlerle uğraşan Tolçalı Süleyman Bey'in adresini vererek:

- Süleyman Bey'i gör, o sana söyler, dedi.

Tolçalı Süleyman eski bir İttihatçı idi. Kendisini ben de tanırdım. Gidip gördüm. Cumartesi günü Üsküdar'da bir adrese gidecek, teşkilât adamlarıyla buluşacaktım. Tolçalı Süleyman kendilerine hemen haber verecekti. Onlar beni de bir kafiye katarak kaçıracaktı.

Nikâhlanmak üzere olduğumdan, kendi kendime, daha öteki cumartesiye kalmanın bir sakıncası olmayacağına karar verdim. Önümüzdeki cumartesinin son fırsat olduğunu nereden keşfedebilirdim? Meğer o hafta İngilizler teşkilâtın bulunduğu yeri haber almışlar, basmışlar ve yol kapamış.

Fakat ben de iyi ki tutulmuş ve hapsedilmiştim. Neden sonra teşkilâta bulunan arkadaşlardan biri demişti ki:

- İhtilâl zamanıdır bu... Herkes herkesten şüphe eder. Biz de haber verdikleri hâlde senin gelmediğini, İngilizler tam o gün baskın yapıp yolu kapayınca, doğrusu, kendini kurtarmak için bizi ele verdin, diye vehimlenmiştik. Yakalandığını duyunca ferahladık.

Geceyi Büyükkada'da geçiren Yakup Kadri ile beraber sabah vapuruna yetişmek üzere iskeleye iniyorduk. Karakolun önünde iki kişinin ceketlerini telâşla arkalarına geçirerek peşimize düşmelerinden biraz huylandım. Bunlar beni takip etmek üzere bir akşam önce adaya

gönderilmişler. Köprüye çıktık, yürüye yürüye Bab-ı âli yokuşunu tırmandık, Yakup kapı komşumuz

"İkdam" gazetesine girdi, ben de "Akşam"ın üst katındaki odama çıktım.

Aradan pek az geçti, hademe polis müdürlüğünden bir sivil memurun beni aradığını haber verdi.

Odama almasını söyledim. Geldi:

- Sizi polis müdürlüğünden istiyorlar, dedi.

O vakit polis müdürü "Arnavut" diye lâkaplanan meşhur Tahsin'di. Yanına bile çıkarmadılar.

"Merkez Kumandanlığına gideceksiniz" dediler. İkileşen sivil polisle beraber bir atlı arabaya bindik.

Beyazıt'ta, Harbiye Nezareti giriş köşklerinin sağındaki Merkez Kumandanına gittim.

Sofada ilk karşıladığım subay, o vakitler Merkez Komutanı Emin Paşa'nın muavinliğini yapan Müfit Özdeş (Sonradan Kırşehir mebusu) idi. Müfit Bey'i biz Türkçü bilirdik. Yanıma sokularak:

- Sorma Falih, dedi, seni tutacaklarını dün geç vakit öğrendim. Fakat bir yolunu bulup haber yollıyamadım.

Büyükçe bir odada bir köşeye iliştim. Galiba bekleme salonu idi. Bir aralık Kiraz Hamdi Paşa içeri girdi, oturdu, ağız yoklama kabilinden benimle konuştu. Biraz geçince tutulmuş olduğumu öğrendim. İttihatçıların emekliye ayırdığı, İtilâfçıların yeniden hizmete aldığı yaşlıca bir subay:

- Buyurun gideceğiz, dedi.
- Nereye?

- Önce İstanbul'daki evinize...

Ellerime kelepçe takmak istediler. Kelepçelenecek kadar ağır bir suçum olabilir miydi? Ben nihayet "Akşam" gazetesinde yazdıklarım hoş gitmediği için yakalanmamış mıydım? İlk defa isyan ettim.

Bir hayli tartışma üzerine, bileklerime kelepçe takmaktan vazgeçtiler. Yine bir atlı arabaya binmiştik. Harbiye Nezareti dış kapısından çıkınca yanımdaki subay:

- Benim oğlumun arkadaşısınız... dedi, sizinle mahsus ben gelmek istedim. Evinizde evrak aranacaktır. Ben sizi bir müddet yalnız bırakacağım. Odanızda şüpheli bir şeyler varsa, saklayınız, dedi.

Sonra: "İttihatçılar beni eklemeğinden, mesleğimden ettiler, tramvay kondüktörlüğü yaptım," diye şikâyet etti.

Evde acele ile arandım. Cemal Paşa'nın mektubu elime geçti. Rahmetli komutan bu veda mektubunda bile kendisini görev başında sanıp "verdiğim talimatlar dairesinde hareket ederek" gibi, hele intikamcı bir Divan-ı Harp heyetinin önünde izah edilemeyecek sözler kullanmıştı. Mektubu ortadan kaldırdım. Subay geldi. Sözde şüphelendiği bir iki önemli kâğıt aldı, çıkıp Merkez Komutanlığına döndük. Akşama doğru beni Sultanahmet'te, meydan üstündeki eski hapishanenin tevkifhane kısmına götürüp bir koğuşa bıraktılar.

Koğuş tika basa doluydu. Hava boğucu, yataklar tahtakurusu içinde, ilk geceyi daracık bir masa üstünde kâğıt falı açan dertlilerle geçirdim. Ben sanıyordum ki, hemen çağıracaklar, birkaç sual soracaklar, böylece bana bir gözdağı vermiş olacaktı. Yakup Kadri'nin tutulup biraz sonra serbest kalmasından umutlanmışım. Şimdi artık o devrin tarihe mal olmuş belgelerinden (1) çok sonraları öğrendiğime göre "şarkın huzur ve sükûnunu ihlâl etmek suçu ile behemehal idam edilmek üzere" yakalandığımı hatırıma bile getirebilir miydim? İngiliz casusu Arnavut Tahsin tarafından Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa'ya, onun tarafından da Divan-ı Harp Reisi Kürt Mustafa Paşa'ya havale olunan elli küsur kişilik liste içinde imişim. Bir haylımızı seçmişler, yakalamışlar, Sadrazam İzzet Paşa gibi bir iki kişiyi de bırakmışlar.

Ara sıra büyük dış kapıda parmaklık arkasından beni ziyarete gelenlerle görüşüyordum. Onların da bir şey bildiği yoktu. Doğrusu ziyaretçilerim de üç beş kişi idi. Hele siyasî hapse giren bir adamın birdenbire ne kadar yalnız kalacağını ilk defa öğreniyordum.

Yine çok sonra öğrendiğime göre Kuvay-ı Milliye tarafını tutanları tethiş etmek için Kürt Mustafa ve arkadaşları bir hükûmet adamı ile bir gazeteciyi aradan çıkarmaya karar vermişler. Hükûmet adamı, eski vali ve Dahiliye Nazırı rahmetli Hâzım Bey, gazeteci de ben! Hâzım Bey'in hıyaneti, 16 Mart günü Galata rıhtımına yanaşan zırhlıyı göstererek, vapur kamerasında bulunanlara:

- Sanki bu toplar İstanbul'a ne yapar? demekmiş. Tabii buna bir sürü rivayetler de eklemiş olacaklar.

İlk defa öğle üstü ikimizi aldılar, Harbiye Nezaretine götürdüler. Niçin bu kadar çok süngülü ile götürüldüğümüzü bir türlü anlamıyordum. En tehlikeli eşkıyalar gibi muhafaza altında idik.

Sorguya çekilmek için doğrudan doğruya mahkeme karşısına çıktım. Mustafa Paşa, Akşam gazetesinde beni görmeye geldiği pırıl pırıl üniforması ile karşımda idi. Bana soracaklarını şöyle tertip etmiş: Anadolu'da halkın canına malına kıyan çeteler vardır. Ben Kuvay-ı Milliyecilik etmekle, bu çeteleri halkın canına malına kıymaya teşvik ediyormuşum. İşlenen cinayetlerini nasıl bilmezmişim?

Anadolu'da vatan müdafaasına uğraşanlardan başka hiç kimsenin tarafı, kanunsuzlukları, cinayet ve zulümleri teşvik edecek bir adam olmadığını söyledim ve hep bu tema üzerinde durdum.

Bir aralık Suriye'den ne kadar servetle döndüğümü sordular. Ali Kemal, bir aralık, beni de Suriye'den çıkın çıkın altınlarla dönenler arasında saymıştı. İftirası o kadar gülünçtü ki cevap bile vermemiştim. Bu iftiranın zararını, sadece, iane istemek için benimle akrabalık, dostluk, mektep arkadaşlığı icat eden bir sürü kimse ile savuşturduğumu sanıyordum. Bir gazetecinin iftirası, şimdi, Divan-ı Harp'in yazılı suallerinden biri olarak karşıma çıkıyordu.

Sorgu sualden sonra sofada Hâzım Bey'le buluştuk. Bir arabaya binerek dönmek üzere izin almamız teklifinde bulundum:

- Hayır, yaya gidelim, millet mazlumlarını görmelidir, dedi.

İftar vakti idi. Beyazıt ve Divanyolu'ndan Ramazan kalabalığı taşıyor. Yalnız biz sıkışmıyoruz.

Süngüler arasında iki kişi gören herkes başını çevirerek bir yana kaçıyor. İçimden, kendini göstermek için dimdik yürüyen ve yüzüne bir martir hâli veren Hâzım Bey'e gülüyorum. O zamanlar Hasan Âli'yi de tanımazdım. Sonradan anlattığına göre, o da pek, ama pek yakın bir dostumla Yahya Kemal'le o kalabalığın içinde imiş. Kemal bizi uzaktan görünce:

- Aman şu sokağa sapalım, der.

Hasan Âli:

- Niçin, sebebi? diye sorar.

- Fali Rıfkı'yı getiriyorlar. Göz göze gelmiyelim. Selâm vermeye mecbur oluruz, cevabını verir. Size 88 gün süren hapsin hikâyesini anlatacak değilim. Öldürülmek istendiğimi bilmediğim için bu basit bir sıkıntıdan ibaretti. Hürriyetsiz ve güneşsiz kalmak, yatağımın altındaki tahtayı ikide bir gazla yakarak tahtakurusu temizlemek, ölüm mahkûmlarının son ıstıraplarını görüp içlenmek gibi şeyler...

Yalnız size, devrin zulmünü ve ruh hâlini gösterecek, başkalarına ait, bazı vak'aları fıkralar hâlinde toplamak istiyorum.

Koğuşumuz karmakarışık. Ben üstüme âdeta baygınlık hâli gelmeden uyuyamıyordum. Bir akşam kulaktan kulağa bir fısıltı dolaştı:

- Suikastçılardan altısı yarın sabah idam edileceklermiş, dediler.

Bunlar on iki kişi idiler. Altısı polis müdürlüğünde, altısı bizim tevkifhanede idi. İçlerinden biri, Enver Paşa'nın eski yaveri, Müslüman ve efendi bir asker, yanı başımda yatardı.

Sonra ikinci fısıltı geldi:

- Terziler aşağıda idam gömleği biçiyorlarmış.

Demek bizimle birlikte olanlar idam edileceklerdi. Onlar bunu bizim bakışlarımızdan öğrendiler.

Yüzleri soldu. İslî lâmba ışığı altında ölülerin balmumu rengini bağladılar. Ellerine dokunsam belki soğumuşlardı bile... İdam mahkûmları ile, bu akşam henüz yaşayan ve gün doğmadan ölecek olanlarla beraber ilk defa gece geçiyordum. Hiçbir hastalıkları ve hiçbir suçları olmıyan, bırakılsalar yirmi otuz yıl daha ömür sürecekti bu altı kişi, karılarının saçlarını bir daha koklamadan, analarının buruşuk ellerini ve çocuklarının taze yanaklarını bir daha öpmeden, boyunlarına ip takılıp bir sehpanın ayakları arasında sallanacaklardı.

Ne kendi aramızda, ne onlarla konuşabiliyorduk. Onlar da bize artık içinden çıkıp gittikleri bir âlemde kalmış yabancılar gibi bakıyorlardı. Yanımdaki subayın, yarı soyunup, kollariyle durmadan idman hareketleri yapmasına şaşıyordum. Acaba oynatmış mıydı?

Ölüm geceleri, bir dar ve tıka basa koğuşun içinde, bir bunaltıcı havada bile ne kadar soğuk ve saatleri ne kadar uzundur. Fecirden önce bir yangın, bir yer sarsımı, minareleri uçuran, kubbeleri deviren bir ilahî afet bekliyorduk. Böylece, gönlümüz düğümlene düğümlene ortalık ağardı, can kulağımızı vererek, her an duyar gibi olduğumuz ayak sesleri, ölüm habercilerinin sesleri gelmedi, yavaş yavaş umutlandık. Nihayet günün bütün aydınlığı söktü.

Meğer polis müdürlüğündeki altı kişiyi asmışlar. Oradakileri tanımadığımız için bizdekilerin kurtuluşuna sevinç hissi, bir olan, farksız olan facianın acısına bir uyuşukluk verdi.

Enver Paşa'nın yaverine nihayet sordum:

- Doğrusu ya, dün gece yatağında idman yaparken acaba oynattı mı diye şüphelenmiştim.

- Yook, dedi, neden oynatayım? Ama şehit olmak için kan akmalı. Kendimi, beni götürecek olanlarla boğuşmaya hazırlıyordum. Nasıl olsa vücuduma bir iki süngü saplıyacaktı. Sehpaya kanlı kanlı gidecektim, dedi.

Umumî hapishanenin koğuşlarına sığmıyorduk. Henüz biten Sultanahmet tevkifhanesine taşınmamız için emir geldi.

"Akşam"daki arkadaşlar Merkez Komutanı Emin Bey'e rüşvet vermeye başladıklarından, (büyük bir şey değil, Merkez Komutanlığında evden gelenlerle konuşmak üzere her çıkışım için 15 lira), beni "ekâbir koğuşu" denen odaya aldılar. Bu odaya topçu Hasan Rıza Paşa, Şevket Turgut Paşa, Pertev Paşa, Hâzım Bey ve daha bir hayli büyük ve orta rütbeli Osmanlı şahsiyetleri vardı. Sözde 31 Mart Vak'ası üzerine Hareket Ordusu İstanbul'a geldiği vakit Yıldız Sarayı yağma edilmiş. Bu

paşalar o yağmadan sorumlu imişler. Tehcir sanığı Mutasarrıf Nusret de bu koğuştaki idi. Karyoların hepsi tek, biri çiftti. Ben bu çift karyolanın üstünde, eski Musul Mebusu İbrahim Fevzi de altında yatıyorduk.

Karşımızdaki koğuştaki, hırsız ve yankesici gibi adı suçlularla, onun yanındaki büyük koğuştaki da Kuvay-ı Milliye subayları, küçük İttihatçılar, Anadolu'dan getirilme tehcir sanıklarıyla doluydu.

Bu paşalar hatıralarla dolu olmalı idiler. Bir genç gazeteci için, hemen hemen yarım asrın tarihi ile baş başa günler, geceler geçirmek ele geçer fırsat mı idi? Fakat çoğu iştahsız ve düşünceli idiler. Ah bilseniz kapalı havada insanlar ne çabuk biter. Lâf lâfı bir türlü açmaz.

Bir kısmı da fakir adamlardı. Hareket Ordusundan beri ismini duyduğumuz, Osmanlı Devletinde Harbiye Nazırlığı eden Şevket Turgut Paşa'nın yemeği, küçük bir ispiro üzerinde titrek elleri ile pişirdiği iki üç yumurta idi. Birçoklarımız dışardan, bazılarımız evlerden oldukça iyi yemekler getiriyorduk.

Tevkifhane Müdürü Yasin Efendi, Sultan Hamid'in alaylı subaylarından biri idi. Uzun, sıırım gibi, yağız bir Habeşi. Eski yerimizde iken bu Yasin Efendinin çadırına uğrayıp hediye vermeden bizimle görüşmek imkânı yoktu. Meşhur bir yankesiciyi Ramazan akşamları Divanyolu'na salıverdiğini ve onun tramvaylarda vurduğu para ve eşyayı beraber paylaştıklarını da biliyorduk. Bu yankesici onun av atmaması gibi bir şeydi.

Yasin Efendiyi 31 Marttan sonra tüfekçiler, harem ağaları ve öteki saray adamları ile beraber tutup Harbiye Nezaretinin en alt katında bir avluya tıkmışlar. O vakit 31 Mart asilerini asan Divan-ı Harp'in reisi, şimdi koğuşumuzda bulunan Topçu Rıza Paşa idi. Bir gün Rıza Paşa, yargılanacak daha kimler olduğunu görmek üzere Harbiye Nezaretinin altındaki bodrumu teftiş etmeye gider.

Yasin Efendi ve bir sürü arkadaşı korkudan titreye titreye, bu kelli felli, iri yarı, sert paşanın ağzından çıkacak kelimeyi bekledikleri sırada, Rıza Paşa, çizmesinin ucu ile birkaçını dürterek:

- Bu kadar arabı çorabı ben ne yapacağım? Tutup tutup asmalı... der. Daha doğrusu diyeceği tutar. Bu sözün, harem ağaları ve tüfekçiler gibi Yasin Efendiyi de ne hâle soktuğunu tasarlıyabilirsiniz.

Mütareke olunca rütbesi geri verilen Yasin Efendi, Kürt Mustafa Paşa'nın tanıdığı olduğundan, tevkifhane müdürlüğüne gelir. Topçu Hasan Rıza Paşa artık eski azametinden hiç eser kalmıyan, yaşlı, çökük, umutsuz bir insan artığı idi. Yasin Efendi ara sıra koğuştaki kapısına bir sehpa gibi dikilip, Habeşle Arap arası bir şive ile:

- Sen... Rıza Paşa... Sen... Asın şunları, asın şunları! Şimdi ben seni asacağım. Mustafa Paşa'ya yalvardım, emir verdi, seni ben asayım diye... Bakkaldan ipini aldım, yağladım, der, zavallı Osmanlı paşası boyun bükür, dururdu.

Bir gün beni Yasin Efendi'nin yanına çağırdılar. Müdür:

- Adliye Müsteşarı Sait Molla Beyefendi seni görecektir, dedi. Deniz üstündeki odada, mütareke devrinin meşhur mollası ile karşılaştım:

- İyi bir muharirisiniz. Ben size hürmet ederim. Arkadaşlarınız da gelip bana müracaat ettiler.

Mustafa Paşa nasıl zalimdir, bilmezsiniz. Elinden sizi kurtarmak isterim. Fakat paradan başka dinleri imanları yoktur. Siz de bana yardım etmelisiniz. Bu herifleri biraz doyurmalısınız, dedi.

Sait Molla da benim Suriye'den getirdiğim altın çıkıklarını sakladığımı sananlardan ve ellerinde iken mümkün olduğu kadar "sızdırmaya" karar verenlerden olmalı idi. Gerçekten parasız bir gazeteci olduğumu söyledim:

- Fakat bir defa arkadaşlarla konuşayım, belki biraz para bulmak ihtimalleri olabilir, dedim.

"Soyulmak" ve "sızdırılmak" umudu ile artık Divan-ı Harp'e çağırılmıyordum. Necmettin Sadak ve Kâzım Şinasi de ellerinden geleni yapmakta idiler. Bir aralık Refik Halid (Karay) vasıtası ile Mustafa Paşa'yı yumuşatmak tecrübesinde bulunmuşlar. Refik Halid hatıralarında bu vak'ayı teferruatı ile hikâye etmiştir. Gider, Mustafa Paşa'yı görür. Benim bırakılmaklığımı rica eder. Mustafa Paşa, hiç cevap vermeden, hademeyi çağırır. Mahkeme üyelerini yanına davet etmesini emreder. Onlara:

- Mahkememize verilen vesikalara göre Faliş Rifkî'nin cezası vicdanınızca nedir? diye sorar.

Hepsi: "İdamdır!" derler. Refik Halid donakalır.

Demek bir para bulmak, bulunabilecek para ile de bunları kandırmak lâzımdı.

Anadolu korkusu ile İstanbul'a yeni bir gevşeklik gelip beni bırakıncaya kadar bulabilip de verdiğimiz para 500 liraya varmamıştı.

Zindanda yalnız umut ışığı sönmez. Büyük koğuştakiler Mustafa Kemal'in bir çete göndererek bir gece hepimizi kaçıracağını fısıldaşmakta idiler. Bu çete İstanbul yakasına nereden geçecekti? Nasıl Sultanahmet'e kadar gelecek ve tevfikhaneyi basarak bizleri kurtaracaktı? Hepsi mümkün olsa bile, Mustafa Kemal bunca fedayinin hayatını tehlikeye atarak bizleri kurtarmakla ne kazanacaktı?

Gerçi o günlerde Kuvay-ı Milliye çetelerinin Gebze'ye kadar aktığından bahsedildiğini gelen

gidenden işitiyorduk. Ali Kemal bile, Peyam-ı Eyyam'da: "Beykoz'a Gegboza'dan gelse aceb mi kartal?" diye bu rivayetleri alaya tutardı.

Nihayet bir gece tevkifhanenin dışından gelen yaylın ateş sesleri arasında uykumuzdan sıçradık. Muhafızlar avludaki çadırdaki idiler. Hemen hükmettik ki bizi kurtarmaya gelmişler ve muhafız bölüğü ile vuruşmaya başlamışlardır.

Tevkifhane avlusunda karmakarışık bir uğultu, çığlık ve telâş. Karyolamdan koğuşun karanlığına doğru sarktım. Beyaz gecelikli paşalardan biri baş ucundaki mumu yaktı. Koğuşun karanlığı bulandı, alaca hayaletler, gözlerinin yalnız korkudan büyümüş bebekleri görünerek, yarı bellerine kadar doğrulmuş sessiz bakışıyorlardı.

Tüfek sesleri susmuştu. Fakat içeriye bir akın olduğunu duymuyorduk. Paşalardan biri sızlandı:

- Canım, dedi, şöyle böyle kendi başımıza uğraşıp duruyorduk. Onlara kim bizi kurtarınız dedi?

Bir daha ihtiyarcası: "Süngüleneceğiz!" diye içini çekti.

Baskın yapanlardan hepsinin yakalanmış veya öldürülmüş olduğunu farz edenlerden biri:

- Zavallılar! Delilik kurbanları! Yahu çoluk çocuğumuz var!

Koridordan Yasin Efendinin sesi geliyordu:

- Yakarım, yakarım...

Büyük koğuştan birtakım sesler de onu yatıştırmaya çalışıyor:

- Beybaba silâhını bırak.. Beybaba silâhını bırak.. Gel de kendin gör, ne kaçan var, ne bir şey...

Telâşla uyanan Yasin Efendi tabancasını yakalamış, don paça bizim koğuşa doğru geliyormuş.

Kurşun mu, süngü mü, birdenbire tevkifhaneye ihtilâl tarihlerindeki ölüm gecelerinden birinin dehşeti içine düştü.

Meğer yanımızdaki binada yatan meşhur yankesici Fantoma Mehmet o gece de kaçmaya kalmışmış. Nöbetçi olup olmadığını anlamak için önce yatak çarşafını büzüp katlayıp ipe pencereden sarkıtmış. Karşıdaki nöbetçi, acelesinden pencereye doğru silâh atmış. Çadırlarında uyuyan nöbetçilerimiz de neye uğradıklarını bilmiyerek tüfeklerine sarılmışlar ve rasgele havaya boşaltmışlar.

Sabahleyin hikâyeyi duyanlar, Mustafa Kemal'in kendilerini kurtarmak için Anadolu'dan bir çete göndermediğine ne kadar sevindilerdi.

Bu Hayran Baba'nın ölüm hikâyesidir. Vaktiyle bir yazıma da konu olarak almıştım.

Hayran Baba, Erzincan eşrafından Hafız Avni Efendinin saz şiirlerinde kullandığı ismi idi. Olgun bir ehl-i dil olduğundan bütün derdi, gamı kendi içinde idi.

Tevkifhanede içkiye vurmuştu. Gitgide sinir muvazenesi iyiden iyiye bozulduğu için doktor raporu üzerine hastaneye yolladılar. Ertesi gün Divan-ı Harp Reisi Hayran Baba'yı istedi. Hastanede olduğundan getirtilmediler. Mustafa Paşa müdürü çağırarak:

- Bu adamı niçin getirtilmediniz? diye sordu. Hastanede olduğunu söylediler:

- Ben bu adamı asacağım! Nasıl şuraya buraya gönderirsiniz? diye bağırdı.

Nihayet iş muhafız komutana geldi. Muhafız, Doktor Necip Bey'i yanına çağırıp:

- Hayran Baba'yı niçin hastaneye gönderdiniz? diye sordu. Doktor:

- Bu emirle! diyerek cebinden hasta mevkıflar hakkındaki tamimi çıkarıp okudu, ve:

- Ben rapor vermeğe mecburum, gönderip göndermemek makama aittir, dedi.

Merkez Komutanı, Hayran Baba'nın Divan-ı Harp'e yollanmasını emretti. Muhakeme günü hastaneye bildirildiyse de hastane doktorları Hayran Baba'nın bir yere çıkamayacağı hakkında bir rapor verdiler.

Daha hiçbir muhakemeye çağırılmıyan Hayran Baba'nın idam olunacağı ağızdan ağıza söylenmekte idi. Bu sırada bütün hasta mevkıfların ancak Selimiye Hastanesinden tedavi olunacağı hakkında bir karar verildiğinden Hayran Baba da Selimiye'ye gönderilmek üzere raporu ile beraber tevkifhaneye teslim edilmiş, fakat Selimiye'ye gönderilmeyip hapsedilmiştir.

Hayran Baba'nın sağlık durumu gitgide fenalaştığından doktor yeni bir rapor daha verdiyse de okumadılar bile.

Bir gün Hayran Baba'nın çektiği ıstıraba kalbi dayanamıyan doktor her türlü tehlikeyi göze alıp bir rapor daha vermeye cesaret etti. Hayran Baba'yı muhafaza altında Selimiye Hastanesine gönderdiler. Divan-ı Harp Reisi vak'ayı haber alır almaz gece yarısı bir zabıt yolladı, hastanın bileklerine kelepçe vurdurdu. Hayran Baba'yı sürükliye sürükliye Haydarpaşa iskelesine indirdiler, zavallı adam doğruca sehpaye gittiğini sanıyordu:

- Beni asmağa götürüyorsunuz, biliyorum, sabaha kadar sabretseniz ne olur? diyordu.

Hayran Baba'yı getirdiler, o bitkin hâlinde taş locaya attılar. Bizler Sultanahmet tevkifhanesine naklolunacağımız sırada eline kelepçe vurulduğunu ve omzuna bütün eşyasının yüklendiğini gören Hayran Baba:

- Ölüm eziyeti dediğin beş dakikalıktır. Bu cevru cefaya ne lüzum var? diye inliyordu.

Hayran Baba idam olunacağını bilerek yirmi gün yirmi gece taş locada aç ve ilâcsız yattı. Biraz merhamet duygulu gardiyanlar bile aynı locanın yanındaki locada yatan bir öğretmene:

- Şu pencereden zavallıya biraz süt veriniz! diye yalvarıyorlardı.

Hayran Baba bu yirmi günün ölüm bekleyişi içinde kıvrandı. "Şu kapıyı bir lâhza açınız, biraz hava alayım!" diyordu.

Ve böylece loca rutubeti ve açlık içinde yirmi gün işkence çektikten sonra, bir gece sabaha karşı kendini asılmak için uyandırdıkları zaman, tıpkı hürriyete kavuşuyor gibi sevindi, subayın omuzlarını okşadı.

Hüseyin Hüsnü Paşa, âyan azasından ak sakallı, inmeli ihtiyar bir efendi idi. Gündüzleri çocuğu çocuğu paşayı kolundan, koltuğundan tutup kendisine bahçede biraz nefes aldırırlardı. Bir gün çocukları yine paşayı köşkün kapısından bahçeye çıkarmak üzere iken, dış kapının zorlandığını, subaylarla polislerin içeriye daldığını gördüler.

Hüseyin Hüsnü Paşa Hareket Ordusu kıt'alarının başında bulunanlardan olduğu için hapsedilecekti. Tutmaya gelenlerin başında, muharebede toplanı bırakarak kaçtığı için askerlikten kovulan ve mütarekede yine hizmete alınan bir binbaşı vardı. Paşanın köşke alınmak üzere olduğunu görünce hemen tabancalarını çektiler ve kapıya hücum ettiler.

- Çabuk açınız!

- Kimi arıyorsunuz?

- Paşanızı almaya geldik...

Hüseyin Hüsnü Paşa ihtiyar bir feriktir. Gelenler mülâzım ve başları binbaşı. Bir yandan çizmeleriyle vurmakta, kapıyı omuzlariyle itmekte, kasaturalariyle kilidi zorlamakta idiler. Kadınların çığlıkları arasında kapı kırıldı, sinema ilânlarındaki polis baskınlarına imrenen bu binbaşı ile küçük subaylar başları öne uzanmış, parmakları tabancaların tetiğinde, ak sakallı inmeli komutanın ve kadınların üzerine atıldılar:

- Haydi, gideceğiz!

Paşa:

- Müsaade ediniz, giyineyim! diye rica etti. Çünkü arkasında entarisiyle robdöşambırı vardı.

Mülâzım: "Hayır, lüzumu yok, böyle gideriz!" diyordu.

Nihayet bir başkası bir elinde saati, bir elinde tabancasını tutarak:

- Haydi beş dakika müsaade! dedi.

Hanımı ve çocukları yukarıdan esvap namına ne buldularsa aşağı koşturdular. Entarisinin üstüne ceketini, pantolonunu geçirdiler, ayağına bir çift pabuç soktular.

- Çabuk, çabuk, diyorlardı.

Beş dakika nihayet bulur bulmaz hemen ihtiyar paşayı kolundan, omzundan, ayağından tutarak otomobile bindirdiler. Hanımı kalpağını otomobile dar yetiştirebilmişti.

İhtiyar hasta sandal içinde İstanbul'a geçti. Önce Merkez Komutanlığına, oradan Sultanahmet tevkifhanesine götürdüler. Tevkifhanede Hüsnü Paşa'nın hâline acıyarak kendisini ayrı bir odaya koydular. Gece yarısı yaklaşıyordu. Merkez Komutanlığından tevkifhaneye sordular:

- Hüsnü Paşa orada mı?

- Evet!

- Nereye koydunuz?

- Odalardan birine...

- Hayır, şimdi locaya atacaksınız.

Bu emir, Hüsnü Paşa'nın hasta ve inmeli olduğu haber alındıktan sonra veriliyordu. Loca taş, çıplak, rutubetli ve ışıksızdı. Hastayı intiltleri arasında uyandırıp:

- Sizi başka bir odaya nakledeceğiz! dediler.

Hüsnü Paşa sendeliyerek kalktı. Demir parmaklıklar içinden geçerek localar koridoruna girdi. Kapıyı açtılar. Hüsnü Paşa bu tek delikli dar locayı görünce:

- Beni diri diri mezara mı gömüyorsunuz? diye sızlandı.

Gece yarısı bu loca kapağı açılmış bir lâhde benziyordu. İhtiyarı içine atıverdiler.

Mutasarrıf Nusret'in ölümü eşsiz bir faciadır.

Terbiyeli, özü sözü birbirinden temiz bir Türk milliyetçisi idi. Tehcir sanığı olarak bizim koğuştta yatıyordu. Bir gün kendisini acele Merkez Komutanlığına istemişlerdi. Malta'ya sürüleceği havadisini duyduk ve sevindik.

Sapsarı geri döndü:

- Benden hayır yok, beni öldürecekler... dedi.

Sonra anlattı:

- Kulağımla duydum. Yan odada İngilizlerden gelen subaya Mustafa Paşa yalvararak: "Onu bırakınız. Birkaç güne kadar idam edeceğiz," diyordu. Bu söz üzerine beni tekrar aranızda yolladılar. Birinci Divan-ı Harp'te muhakeme edilerek, sadece vazifesini kötüye kullanmak suçu ile 3 yıla mahkûm edilmişti.

Yeni Reis Mustafa Paşa üyelerden biri ikisiyle birleşerek Nusret'in idamını istemiş. Ötekiler muhalif kaldıklarından on beş yıl kürek cezası üzerinde anlaşmışlar. İkinci tutanak böyle yazılmış. Fakat Divan-ı Harp kâtibi tutanağı bir türlü beyaza çekmez, soranlara:

- İşlerimiz çok, birkaç güne kadar çıkartırız, cevabını verirmiş.

Mustafa Paşa arada kendiliğinden bir şahit daha icat eder. Kararın yeniden ağırlaştırılmasına karşı koyan üyelerle kavga çıkar. Bir iki gün sonra bu üyelerin değiştirildiğine dair nezaretten emir gelir. Merkez Komutanlığı vak'ası bu sırada olmuştur.

Nusret'i tekrar mahkemeye çağırdılar. Patrikhaneden dört yeni kadın şahit getirilmişti. Nusret hâkimlerin karşısında iken, ezberlediklerini söyleyen kadınlara:

- Nusret Bey burada mı? Tanıyor musunuz? diye sorulunca kadınlar:

- Tanıyoruz ama, burada değil! cevabını vermeleri üzerine, tekrar dışarıya çıkarmışlar, bir müddet sonra yerlerine dönerek:

- Nusret budur, diye göstermişlerdir.

Hükûmet düşmesi üzerine Mustafa Kemal aleyhine koğuşturma yapıldığı zaman bu çift tutanaklar meydana çıkmıştı.

Nusret kullanılmaktan kayış hâline gelen iskambil kâğıtları ile fal açarak ölümünü bekliyordu.

Nihayet bir akşam locaya indirmek üzere aramızdan aldılar. Bize ağlayışlı bir sesle veda etti. Sanki hayattan kopup gittiğine değil de, dostlarından ayrıldığına yanıyordu. Kapıdan çıkarken pantolonunun yamasını gördüm.

Sabaha doğru koridorda süngülü muhafızların ayak seslerini duyduk. Nusret, sehpaye gidiyordu.

İbrahim Fevzi karyolasının ucuna çıktı, ezan okumaya başladı.

Karısına ve çocuklarına bile gösterilmemişti. Göğsüne asılan yaftada "para çalmak için kıtal yaptığı" söylenen Nusret'in yamalı pantolonu cebindeki cüzdanında yalnız bir kâğıt lira bulmuşlardı. Sabahın ilk saatlerinde tevkifhane avlusundan, zavallı karısının çığlıkları geliyordu.

Bir akşam da eski vali ve Dahiliye Nazırı Hâzım Bey'i müdürün yanına çağırdılar. Koğuşa dönmediği için merak ettik: Aşağı locaya indirmişler, ertesi sabah asacaklarmış.

Hâzım Bey dürüstlüğünden, namusundan ve kanun saygısından başka hiçbir hikâyesi söylenmiyen bir devlet emektarı idi. Bu idam, tam bir "katil"di.

Hâzım Bey locaya iner ve ölüm nöbetini bekler. Sabaha doğru biraz dışarı çıkmak ihtiyacını duyar.

Loca kapısının deliğinden subayı çağırarak:

- Tuvalete kadar gideyim. Kapıyı açar mısınız? der,

Subay: "Canım efendim yarım saat sonra ölüp gideceksin. Biraz kendini tutuver!" cevabını verir.

Sultan Hamid'in Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa'nın oğlu damatlardan idi. Hâzım Bey'le eski tanışıklığı olduğu için, meğer o akşam saraya gitmiş. Vahdettin'in yanına çıkmaya muvaffak olmuş.

El öpmüş, etek öpmüş, nihayet Hâzım Bey'in idamdan affedilerek cezasının ebedî hapse çevrilmesi için müsaade alabilmiş. Mahkûmu sehpaye götürecek olanlar son hazırlıklarını yaparken, nefes nefese koşan memurlar iradeyi tevkifhane müdürüne getirmişler.

Hiç uyumamıştık. Sabaha doğru koridordaki ayak seslerini bekliyorduk. Sesler duyuldu. İbrahim

Fevzi ezana başlamadan, koğuş kapısı açıldı. Yataklarımıza dikilip baktık: Hâzım Bey!

İpten indirilmiş kadar sarı idi. Bir müddet yutkunduydu, sonra:

- Kurtuldum, diye ağladı.

Yuvasına pek bağlı bir aile babası idi. Hıçkırık içinde hikâyesini dinledik. Hâzım Bey Fransızca manzumeler yazardı. Hikâyesini bitirdikten sonra:

- Bakınız, cebimde ne ile asılmaya gidiyorum, dedi.

Eser-i cedit denilen büyükçe beyaz bir kâğıt çıkardı, okumaya başladı.

Bu, oğluna yazılmış Fransızca bir manzume idi.

Kaç türlü güldük, bilerseniz... Kahvaltılarımızı birbirimize ikram ettik.

Hâzım Bey sonra İkinci Meclise mebus geldi. Cumhuriyetin ilânı kanunu konuşulduğu sırada, kürsüye çıktı, memleketten gönderilecek hanedan azalarından damatların çıkarılmaması için birkaç söz söyledi:

- Vay hanedancı... Vay mürteci... sesleri arasında nutkunu tamamlayamadı.

Nasıl bir borç ödemek istediğini yalnız ben biliyordum.